

Şahin Fəzil Fərzəlibəyli

**XV ƏSR AZƏRBAYCAN
DÖVLƏTLƏRİNİN
QURULUŞU**

(Təkmilləşdirilmiş II nəşri).

Bakı – 2003

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
04.03.2003-cü il 193 sayılı qərarı ilə
çap olunur.**

ELMİ REDAKTORU: *Tarix elmləri doktoru, professor*

Yaqub Mahmudlu

RƏYÇİLƏR: *Tarix elmləri doktoru, professor*

V.Piriyev-Buduqlu

və tarix elmləri doktoru, professor

T.Mustafazadə

**Fərzəlibəyli Şahin Fazil. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin
quruluşu. Bakı, “Elnur-P”-2003.118 səh.**

Monoqrafiyada XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin (Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar) quruluşuna elmi nəzər salınmış, ölkəmizin həmin dövrdəki siyasi quruluşuna, mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarına, hərbi quruluş və məhkəmə sistemində, dövr iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərinə, habelə insan hüququnun inkişafında əsas cəhətlərə diqqət yetirilmişdir.

M-001256 2003
700122

“Elm-Təhsil” nəşriyyatı

MÜƏLLİFDƏN

Bu kitabın çapından bir neçə gün sonra bəzi elmi işçilər və alim həmkarlarımdan giley-güzar eşitdim. Onlar əsərdə iqtibasların (istifadə etdiyim mənbə və ədəbiyyatın) olmamasını mənə irad tutur, imkan daxilində əsərimin yeni nəşrini hazırlamağımı tövsiyə edirdilər.

Doğrusu, mən bu kitabı istinad etdiyim iqtibaslarla birlikdə Azərbaycan Təhsil Nazirliyinə təqdim etmişdim, lakin təəssüf ki, Metodiki Şuranın tövsiyəsi ilə həmin iqtibasları ixtisar etməli oldum. Buna görə də, XV əsrdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar kimi Azərbaycan feodal dövlətlərinin quruluşuna həsr etdiyim əsər iqtibas və çıxarışlarsız çap olundu.

İndi isə, hörmətli tələbələr, elmi işçilər və alim həmkarlarım, mən həmin əsəri bir qədər geniş variantda, özü də istifadə etdiyim mənbə və ədəbiyyatı göstərməklə sizə təqdim edirəm.

Şahin Fazil Fərzəlibəyli

GİRİŞ

Ana Yer Kürəmizin müxtəlif bölgələrində dövlətlərin mövcud olduqları tarixi dövrlərdən başlamış bu günlərdə dövlət quruluşunun necəliyi və necə olma zərurəti barədə cildlərlə əsər yazılmış, müxtəlif misallar gətirilmiş, fərziyyələr irəli sürülmüş, bu və ya digər dövlətin təşəkkülü və süqutunda tarixi gerçəklik və zərurət nəzərə çatdırılmışdır. Əlbəttə, bütün bunların müxtəlif ölkələrin mütəfəkkirləri tərəfindən uzun əsrlər boyu diqqətlə araşdırılmasına baxmayaraq, məzkur mövzu bu gün də, gələcəkdə də mühüm tədqiqat obyektini kimi öyrəniləcəkdir.

XV əsrin əhatə etdiyi dövr Azərbaycan tarixində üç feodal dövlətin - Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin fəaliyyətdə olmaları ilə səciyyələnir. Mövzu ilə əlaqədar bir sıra ölkə tədqiqatçıları tərəfindən müəyyən fikir və mülahizələr söylənilmiş, həmçinin məqalələr yazılmışdırsa da bunun hələ kifayət olmadığı zənnindəyəm.

Dövlət quruluşu məsələsi dövləti olan bütün ölkələrə xas ən aktual məsələlərdən biridir, çünki hər hansı bir dövlətin inkişafı və davamlılığı məhz onun quruluşunun mahiyyətindən asılı problemdir, çünki dövləti yaşadan da, məhv edən də onun quruluşudur. Mövzunun şərhinə başlamazdan əvvəl biz müxtəsər şəkildə XV əsrə qədər Azərbaycan ərazilərində mövcud olmuş dövlətlər və onların quruluşu barədə məlumat verməyi məqsədəuyğun sayırıq.

İbtidai icma cəmiyyətində siniflər olmadığından, təbii ki, dövlət də olmamışdır. Tarixən bir-biri ilə təzad təşkil edən siniflərin mövcudluğu dövründə

yaranan dövlət isə uzun əsrlər boyu cəmiyyətin idarə olunmasında əsas siyasi hakimiyyət aləti olmuşdur.

Dövlətin ümdə əlamətləri özündə aşağıdakı xüsusiyyətləri ehtiva edir:

1. Xüsusi orqanlar və idarə sisteminin mövcudluğu;
2. Hüquq, yəni dövlət tərəfindən müəyyən olunan və təsdiq edilən məcburi davranış qaydaları;
3. Müəyyən əraziyə malik olmaq.

Hər bir sinfi ictimai-iqtisadi formasıyanın məzmununa uyğun olaraq hər hansı dövlətin müəyyən tarixi tipi olmuşdur - quldarlıq, feodal, burjua və s. E.ə. IV-III minilliklərdə mövcud olmuş quldarlıq quruluşu cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar feodal quruluşu əvəz etmiş və dövlət feodal sinfinin diktaturası kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanda da təbii ki, feodal dövlətləri qurulmuş, tərəqqi və tənəzzül mərhələsi keçmiş, son nəticədə süquta uğramışdır. Azərbaycan feodal dövlətlərində idarəçilik forması mütləq monarxiya idi.¹ Bu idarəçilik forması aşağıda müfəssəl bəhs edəcəyimiz XV əsr Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinə də xas olmuşdur ki, bu barədə öz növbəsində məlumat verəcəyik.

Məlum olduğu kimi, eradan əvvəl IX əsrdə Ön Asıyanın qədim tarixində böyük rol oynamış Amaday vilayətində (Gizilbundadan şərq və Zigertudan cənub-şərq istiqamətində Qızılüzən çayının vadisində yerləşən geniş bir məkan) sakin olan amaday tayfa ittifaqı Mada (Amadai) xalqının əsası, ölkə isə gələcək Mada çarlığının özəyi oldu. O vaxtlarda Azərbaycan ərazisində başqa xırda siyasi vahidlər də var idi. Məsələn «Ninni və Haruna çarlıqları». E.ə. IX əsrin II yarısından etibarən Urmiyaboyu yerlərdə tədricən Manna çarlığının konturları görünməyə başlayır, e.ə. VIII əsrdə Manna artıq siyasi və beynəlxalq münasibətlərdə mühüm amilə çevrilir. Bu çarlıq Azərbaycan ərazisində yaranan ilk iri dövlət qurumu hesab edilir.² Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «Manna birləşməsi qədim ənənələri olan bir ərazidə, qədim tarixin çox böyük bir kəsiyində iqtisadi və mədəni cəhətdən öndə gedən bir rayonda meydana gəlmişdi»³

«Çar şəhəri» adlanan İzirtu uzun müddət Manna çarlığının paytaxtı olaraq qaldı. Manna Azərbaycan ərazisində ilkin sinfi cəmiyyəti olan ölkə idi və orada çar hakimiyyəti çox güclü idi. Manna çarı Ullusunu dövründə dövlət çardan başqa ağsaqqallar, müşavirlər, şahzadələr, canişinlər və başqa görkəmli əyanlar tərəfindən idarə olunurdu. Mannada nəslə əyanlar, habelə hərbi və xidmətçi əyanlar silki güclü idi. Çar hakimiyyətinin qəbilə-tayfa başçısının hökmranlığından törənməsinə baxmayaraq, artıq e.ə. VIII əsrdə bu hakimiyyət irsi olmuşdu və bu

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979, səh. 513-514.

² Azərbaycan tarixi, I cild. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1998, səh. 180-182.

³ Yenə orada, səh. 182.

çarlıq çar canişinləri tərəfindən idarə olunan mahallara bölünürdü. Tayfa hakimləri Mannanın inzibati həyatında böyük rol oynayırdılar.⁴

E.ə. VII əsrdə isə Azərbaycandan şərqə və cənub-şərqə doğru yerləşən bir sıra vilayətlərdə artıq Mada tayfa ittifaqı təşəkkül tapmaqda idi. Tez bir müddətdə olduqca güclənən madalılar sakin olduqları yerləri çarlığa və imperiyaya çevirməyə nail oldular, başqa dövlətlərlə yanaşı Mannanı da işğal etdilər. Beləliklə Madanın bir hissəsinə çevrilmiş Manna da «Mada», yaxud «Kiçik Mada» adlanmağa başladı.

Madanın dövlət quruluşuna nəzər salsaq məlum olur ki, dövləti çar, satraplar (hakimiyyət qoruyucuları) və əyanlar, habelə maqlar-kahinlər idarə edirdilər. Dini cəhətdənsə ölkədə Avesta təlimləri olduqca geniş yayılmışdı.⁵

E.ə. 550-ci ildə madalılar farslar tərəfindən süquta uğradıldı və onlar öz dövlət müstəqilliklərini itirib farsların hakimiyyəti altına düşdülər, Mada çar Kuruşun yaratdığı Həxaməniş imperiyasında bir satraplığa çevrildi.⁶

E.ə. IV əsrin ortalarında isə Azərbaycan ərazisində həxaməniş hökmrənliyinin zəifləməsi nəticəsində müstəqil Mada-Atropatena, yaxud Kiçik Mada dövləti yarandı.⁷ Bu dövlət atropatilər tərəfindən idarə olunurdu.⁸ Atropatenanın süqutundan sonra Azərbaycanın əsasən şimal vilayətlərində yaşayan xalqların tarixi artıq Albaniya və albanlar (antik mənbələrdən məlum olan ölkə və xalq adı) tarixi adlanaraq elmi və kütləvi ədəbiyyata daxil edilmişdir. Bir çox hallarda bu ölkəni «Qafqaz Albaniyası» da adlandırırlar. Strabona görə albanlar «iberlərlə Kaspı dənizi arasında» yaşayırdılar, Ptolomeyə görə Albaniya «şimalda Sarmatiyanın bir qismi ilə, qərbdə İberiya ilə, cənubda Böyük Ermənistanın bir qismi ilə» həmsərhəd idi.⁹

İnzibati ərazi baxımından Albaniya vilayətlərə - qravar və əyalətlərə (nəhənglərə) bölünürdü. Ölkədə quldarlıq və feodal ukladları mövcud idi. Başlıca siniflər azatlar (feodallar) və şınakanlar (kəndlilər) adlanan təbəqələr əsasında formalaşmışdı. Vilayətlər hökmdar tərəfindən təyin edilən «nahararlar» vasitəsi ilə idarə olunurdu. Alban hökmdarı ölkənin qanunverici və ali hakimi idi. Albaniyada «Qaxnamak» («Dərəcələr fərmanı») adlı hüquqi sənəddə əks olunmuş feodal iyerarxiyası mövcud idi. Ölkədə əsasən xristianlıq yayılmışdı.¹⁰ III-IV əsrlərdə Albaniyada aşağıdakı torpaq sahibliyi formaları vardı:

1. Torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti;
2. Atadanqalma (aqnatik) torpaq mülkiyyəti;

⁴ Yənə orada, səh 198-199.

⁵ Azərbaycan tarixi, I cild, səh.228-236.

⁶ Yənə orada, səh.239.

⁷ Yənə orada, səh. 252.

⁸ Yənə orada, səh.301.

⁹ Yənə orada, səh. 328.

¹⁰ Azərbaycan tarixi, II cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1998, səh. 15-39.

3. Hökmdar domeni;
4. Xüsusi feodal torpaq mülkiyyəti;
5. Kilsə torpaq mülkiyyəti;
6. Kəndli və icma torpaq mülkiyyəti.¹¹

Alban cəmiyyəti I-IV əsrlərdə Arşaqi sülaləsindən olan hökmdarlar, VII əsrdən isə Mihranilər xanədanına mənsub böyük knyazlar tərəfindən idarə olunurdu. İdarəçilikdə mərkəzləşmə üstün olduğuna görə dövlətçiliyin rolu yüksəlmişdi. Hökmdar dünyəvi və dini hakimiyyətin, məşvərətçi və qanunverici orqanı olan məhkəməyə başçılıq edirdi. Ölkənin əsas idarəçilik vəzifələri hazarapet (minbaşı), hramanatar (güman ki, baş vəzir) və sparapet (ölkənin bütün hərbi qüvvələrinin baş komandanı) idi. Adı sonuncu çəkilən vəzifə yalnız ölkədə hökmdar hakimiyyətinin olmadığı dövrdən - VII əsrdən qeydə alınmışdır. Məsələn, mənbələrdə böyük knyaz Cavanşir Albaniya sparapeti kimi təqdim olunurdu. Böyük knyaz Varaz Tiridat isə baş komandan «zoravar» (fars termini «zuravər» - zor sahibi - Ş.F.) istilahı ilə qeyd olunmuşdur. Bu vəzifəni Mehranilər dövründə həm böyük knyazlar, həm də başqa şəxslər tuta bilərdilər.¹² Albaniya dövləti ilk alban hüquqi sənədi - girişdən və 21 maddədən ibarət Aquen qanunları ilə idarə olunurdu. Bu qanunlar dörd qrupa bölünürdü:

1. Ruhanilərə aid olan qanunlar;
2. Ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasında olan münasibətləri tənzimləyən qanunlar;
3. Ruhanilərlə dünyəvi əhali arasındakı münasibətləri tənzimləyən qanunlar;
4. Sırf hüquqi səciyyə daşıyan qanunlar.

III-VII əsrlərdə Azərbaycan (Adurbadaqan) isə İran Sasanilər dövlətinin tərkibində bir vilayət kimi fəaliyyət göstərirdi. Sasani vilayətlərinin hakimləri «şəhriyar» (şəhər sahibləri), əyalətlərininki isə «payqospan» (tərəfləri, ətrafı qoruyanlar) adlanırdı. Dövlət mülkiyyəti işlərini ostandarlar və maliyyə məmurları olan amargarlar, kilsə və məhkəmə işlərini isə möbidlər və radlar idarə edirdilər. Hökmdar xəzinəsinin əmlakına nəzarət edən, vergi və mükəlləfiyyətləri təyin edib toplayan dövlət qulluqçuları - amargarlar etibarlı dövlət qulluqçuları sayılırdılar.

Sinfi quruluşuna görə əhali dörd zümrəyə bölünürdü: 1. Kahinlər; 2. Döyüşçülər; 3. Katiblər; 4. Vergi verənlər.

Qullar heç bir zümrəyə aid deyildilər. Torpaq mülkiyyətinin bir neçə növü mövcud idi: icma torpaqları, sahibkar torpaqları, feodalların irsi torpaqları, məbədə və şəhər torpaqları. Xüsusi feodal torpaq mülkiyyətinin sə iki forması vardı:

¹¹ Yenə orada, səh.39.

¹² Yenə orada, səh.55-56.

dəstgird, xvastaq. Vergi və mükəlləfiyyətlərin ən mühümü qazıdağ, xaraq və xarc idi.

Albaniyada zərdüştilik geniş yayılmış, habelə xristianlıq da vüsət tapmışdı.¹³

Ərəb işğalı dövründə Azərbaycan ərazisini məlik idarə edir, xəzinə qulluqçuları «amil», hərbi başçılar «əmir», hakimlər «qazi» adlanırdılar. Torpaq siyasəti xəlifə torpaqları, habelə iqta, mülk, vəqf və icma torpaqları kimi təşəkkül tapmışdı və Azərbaycan əhalisi islam dinini qəbul etmişdi.¹⁴

IX-X əsrlərdə yaranan feodal dövlət qurumlarının hakimiyyətləri dövründə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində Sacilər, Şirvanşahlar, Dərbənd Həşimi əmirliyi, Sünük və Arsax-Xaçın knyazlıqları, Şəki məlikliyi, Salarilər, Rəvvadilər dövlətləri ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərirdilər və bu dövlətlərin başçılarının əksəriyyəti azərbaycanlılaşmış ərəb feodalları idilər. Onların dövlət quruluşları azacıq fərqlə, demək olar ki, VII-VIII əsrlərdə mövcud olmuş quruluşun təzahürü idi.¹⁵

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə isə Azərbaycanda «Atabəylər dövləti» yarandı, ölkə səlcuq sultanları, valilər, hərbi başçılar və əmirlər arasında paylandı, «vəliəhd» elan edilən şahzadənin tərbiyəçisi mənasını daşıyan «atabəy» ləqəbi hökmdarın ali tituluna çevrildi. Atabəy əmirlərin, iqtadamların, valilərin süzereni idi və feodal iyerarxiyasında yüksək pillə tutur, formal olaraq səlcuq sultanından sonra ikinci şəxs hesab edilirdi.

Vəzir divanxana işçilərinin (əshab əd-divan) başçısı kimi fəaliyyətdə idi. Dövlət əhəmiyyətli üçüncü vəzifə «hacib» (hökmdarın şəxsi xadimi) sayılırdı. Maliyyə idarələrinə başçılıq «mustovfi əl- məmalik» («məmləkətlər mutovfisi») adlanan maliyyə məmuru tərəfindən icra edilirdi. Vali öz vilayətinin dünyəvi hakimi idi, dini hakimlər olan qazilərə ona qeyd-şərtsiz itaət edirdilər. Vəzir validən sonra dövlətdə ikinci şəxs funksiyasını daşıyırdı.¹⁶

XIII-XIV əsrləri isə Azərbaycanda monqol əsarətinin başlanması, ölkədə Hülakular, Çobanilər, Cəlairilər dövlətlərinin yaranması, habelə Şirvanşahlar dövlətinin və Arsax-Xaçın knyazlığının öz fəaliyyətlərini davam etdirməsi ilə səciyyələndirməliyik. Qeyd olunmalıdır ki, monqollar Azərbaycana qərarlaşmış idarə sistemi ilə gəlmişdilər. Hülakular dövlətində ölkənin ali orqanı «qurultay» hesab olunurdu. Dövlətin başçısı «elxan», yaxud «sultan» adlanırdı. Ali idarə sistemində ikinci yeri «naib əs-səltənət» («səltənətin naibi») tuturdu, üçüncü yer isə baş əmirə, yaxud başqa sözlə desək "Əmirül-üməra"ya, yəni "Əmirlər əmiri"nə

¹³ Azərbaycan tarixi, II cild. səh.84-108

¹⁴ Yənə orada. səh.182-192.

¹⁵ Yənə orada. səh. 283-349.

¹⁶ Azərbaycan tarixi, II cild, səh.370-373.

xas idi. İnaq, bukavul, təvaçi, yasovul, bəlarquçi, bəxşi və s. kimi vəzifələrin daşıyıcıları ali hərbi məmurlar sayılırdılar.

Qoşun təşkilatında aşağıdakı bölgü mövcud idi: tümənlər, minliklər, yüzlüklər, onluqlar. Mərkəzi dövlət aparatında iyirmidən artıq divan mövcud idi. Mərkəzi divanlar vəzirlər vasitəsilə idarə olunurdu. Baş mustovfi dövlət gəlirlərini müəyyənləşdirir, onların toplanması və xərclənməsi üzrə ümumi mühasibat işləri aparırdı. Ölkənin əmlak rəisi «uluq bitikçi» idi. Münşi əl-məmalik dövlət sənədlərinin tərtibi ilə məşğul olur və xarici dövlətlərlə əlaqələri tənzimləyirdi. Dövlət xəzinələri nazir, müşrif və xazen tərəfindən idarə olunurdu. Dövlətin təhlükəsizliyini isfəhsalar təmin edir, məhkəmə proseslərinə dövlət arbitrajları (hekəm əl-məmalik) nəzarət edirdilər.

Sarayda bir neçə divan fəaliyyət göstərirdi: Bayerat divanı istifadəsiz qalmış torpaqların qeydə alınması və istifadə olunması, imarət divanı tikinti işləri, məsas divanı sənətkarlıq işləri ilə məşğul olurdu.

Dövlətin ərazisi vilayətlərə, onlar isə öz növbələrində tümənlərə bölünmüşdü. Vilayətləri hakimlər idarə edir, şəhərlərə hakim, hərbi canşin, vəzir, qazi, mustovfi, bititkçi, nazir, müşrif, isfəhsalar, mütəsərrif, şəhnə, qələmi, müqənnən, müəddil, mühəssil kimi vəzifəli şəxslər nəzarət edirdilər.

Vilayətlərdəki dövlət torpaqlarının idarəsi müqatiə (icarə) sahiblərinə tapşırılırdı.

Dövlətin mərkəzi dini təşkilatında vəqf divanı mövcud idi. Vəqflər iki yerə bölünürdü: dövlət vəqfləri və seyyid vəqfləri.

Torpaq mülkiyyəti formaları təkcə Azərbaycanda deyil, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi başqa ölkələrində əvvəllər də bərqərar olan divani (dövlət torpaqları), xass, yaxud xassə, (xüsusi torpaqlar), incu (hakim sülaləyə mənsub torpaqlar), mülk, vəqf, iqta və cəmətidən (icma) ibarət idi.

Dövlətin əsas vergiləri sırasına xərac, bac, qopçur, təmğa, ixracat, əvariz, bağbaşı və s. daxil idi.¹⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, biz XV əsrədək Azərbaycanda dövlət quruluşu məsələsi ilə əlaqədar məlumatları əsasən İ.Əliyev, S.Qaşqay və V.Piriyevin əsərlərindən əxz etmişik. Bu monoqrafiyanın hədəfi olan əsas mövzumuzun yazılışına başlamazdan əvvəl biz, Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixində mövcud olmuş dövlətlərimizin quruluşuna müxtəsər nəzər saldıq ki, zənnimizcə, mövzudan yayınma kimi qəbul edilməməlidir.

Həç şübhəsiz ki, XV əsr də əvvəlki yüzilliklər kimi dövlətçiliyimizdə mühüm rol oynamışdır. Belə ki, bu əsrdə ölkəmizin ərazisində Qaraqoyunlu (1410-1467) və Ağqoyunlu (1468-1501) kimi feodal dövlətlər yaranmış və fəaliyyətdə olmuş, Şirvanşahlar dövləti isə (VI-XVI əsrlər) öz siyasi durum və fəaliyyətini davam etdirmişdir.

¹⁷ Azərbaycan tarixi, III cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1999, səh.47-60.

Qeyd olunmalıdır ki, XV əsrdə Azərbaycanda dövlət quruluşuna xüsusi həsr edilən kitab və dissertasiya yoxdur. Bu sahədə yalnız bəzi «Azərbaycan tarixi» kitablarının müvafiq fəsilələrində,¹⁸ həmçinin bir-iki monoqrafiyada¹⁹ müəyyən məlumatla təsadüf olunur. Prof. S.M.Onullahinin xüsusi məqəlləsi vardırsa da,²⁰ təbii ki, kiçik bir məqalə çərçivəsində bir əsr müddətində Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən üç dövlətin siyasi və iqtisadi quruluşunun bütün tarixi və hüquqi cəhətləri barədə ətraflı məlumat vermək mümkün deyildir. Şirvanın dövlət üsul-idarəsi haqqında isə M.X.Nemətovanın bir məqaləsində müəyyən məlumat vardır.²¹ Rus tədqiqatçısı İ.P.Petruşevskinin böyük həcmli məqaləsində də bu mövzuya dair (başqa tarixi məsələlərlə yanaşı) məlumat əks etdirilmişdir.²² Amerika alimi C.Vudsun «Ağqoyunlular: tayfa, konfederasiya, imperiya» kitabında da Ağqoyunlularda dövlət quruluşuna dair bir sıra xarakterik səhifələr yox deyildir.²³

XV əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərində mövcud olmuş siyasi quruluş, mərkəzi və yerli idarəetmə orqanları, hərbi sistem və məhkəmə quruluşu, əmlakın hüquqi vəziyyəti, torpaq üzərində mülkiyyət formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər, habelə hüququn inkişafında əsas cəhətləri öyrənmək məqsədi ilə biz, təbii ki, yuxarıda adları çəkilən əsərlərdən başqa mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və hüquqşünaslıq baxımından dəyərli olan bir sıra elmi monoqrafiya və məqalədən də istifadə etdik. Bir çox Azərbaycan və xarici ölkə müəllifinin əsərlərində əsasən siyasi vəziyyətin əks etdirilməsinə baxmayaraq, ara-sıra sosial, iqtisadi, hüquqi, mədəni və ideoloji məsələlərə də diqqət yetirilmişdir ki, biz onlara müraciət etməklə qarşımıza qoyduğumuz məsələnin tədqiqini dolğunluqla araşdırmağa cəhd etdik. Azərbaycan alimlərindən A.K.Rzayevin, Q.M.Kərimovun, E.Cəlilovun, O.Ə.Əfəndiyevin, S.Aşurbəylinin, Y.Mahmudlunun, Ş.Məmmədovanın və Ş.Mustafayevin kitablarının²⁴ da mövzunun tədqiqində böyük əhəmiyyəti

¹⁸ Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər) Bakı, «film» nəşriyyatı, 1993, səh.155,158; Azərbaycan tarixi, (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər), «Azərbaycan» nəşriyyatı, Bakı,1996. səh.326-327; o cümlədən yuxarıda istifadə etdiyimiz «Azərbaycan tarixi» kitabının müvafiq fəsil və yarım-fəsilləri.

¹⁹ C.İbrahimov. Qaraqoyunlu dövləti, Bakı,1948, səh.69-70; Yənə onun: Феодальные государства на территории Азербайджана XV века, Bakı,1962, səh.76-78; Şahin Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Bakı 1983, səh.42-73, Y.Mahmudlu. Azərbaycan diplomatiyası, Bakı 1996, səh.90.

²⁰ S.M.Onullahi XV əsrdə Azərbaycan dövlət quruluşunun bəzi məsələlərinə dair, Az.SSR EA-nın «Xəbərlər»i, Tarix. Fəlsəfə və Hüquq seriyası №94, 1966, səh.35-45.

²¹ Yənə həmin jurnal, səh.63-71.

²² Сборник статей по истории Азербайджана, выпуск 1, Баку, 1949, стр.144-152.

²³ C.Vuds. Ağqoyunlular: tayfa, konfederasiya, imperiya. Türk dilinə çevirən Sibel Özbudun, İstanbul,1993, səh.83-96.

²⁴ A.K.Рзаев. Очерки истории политико-правовых учений Азербайджана, Bakı,1983; Q.Kərimov. Şəriət və onun sosial mahiyyəti, Bakı,1987; E.Cəlilov. Müsəlman hüququ, Bakı,1995; Yənə onun: Azərbaycan dövlət hüquq tarixi, Bakı, 1996, O.Ə.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, Bakı, 1993; C.Б.Ашурбейли. Государство Ширваншахов, Bakı.1983; Ş.Məmmədova. Qazi Əhməd Quminin

olmuşdur. Biz həmçinin «İslam ensiklopediyası»nın materiallarından, xüsusilə bu yaxınlarda «Elm» nəşriyyatı tərəfindən çap olunan XV əsr müəlifli Əbubəkr Tehraninin (o, Uzun Həsən Ağqoyunlunun tarixçisi olmuşdur) «Kitabi-Diyarbəkriyyə» əsərindən²⁵ faydalanmışıq.

Göstərilən dövrdə Azərbaycanın ümumi vəziyyətinə müxtəsər nəzər salsaq müəyyən etmək olur ki, ölkədə o zaman iki böyük dövlət (biri digərini əvəz etməklə) - Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu yaranmış və süquta uğramış, Şirvanşahlar isə öz dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamağa cəhd etmiş və buna nail olmuşdular.

XIV yüzilliyin ortalarında Türkiyənin şərq hissələrində siyasi səhnəyə çıxan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları tezliklə öz bəyliklərini təşkil etmiş, XV əsrdə isə dövlət yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Bizim tərəfimizdən Azərbaycanın XV əsrdə mövcud olmuş siyasi quruluşu, idarə sistemi, torpaq mülkiyyəti formaları, hərbi qüvvələri və s. barədə danışılmazdan əvvəl qeyd etməliyik ki, o zaman Azərbaycanın cənub vilayətləri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin metropoliyası, yəni mərkəzi ərazisi idi. Hər iki dövlətin paytaxtı («darus-səltənə») Təbriz şəhəri olmuş, Azərbaycan müstəqil olaraq padşah tərəfindən idarə olunmuş, onun ayrı-ayrı vilayətləri isə (Kürdistan, İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm və s.) sülalə üzvlərinin və ya onların canişinlərinin hakimiyyətləri altında idarə hakimiyyətinə məruz qalmışlar.²⁶ Məlum olduğu kimi Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri Xorasan dövləti istisna olmaqla bütün İranda, həmçinin Qarabağda (Gəncə və Şəmkir də daxil olmaqla Kür çayına qədər) hakimiyyətdə biri digərini əvəz etmişdi. Kür çayının şimalında Dərbənd də daxil olmaqla XV əsr boyu Şirvanşahların Dərbəndi sülaləsi öz hökmranlığını davam etdirmişdi. Bu dövlətlərin bir-birinin münasibətlərinə qısa nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, Arazın cənubda yerləşən hər iki Azərbaycan dövləti ilə Şirvanşahlar dövləti arasındakı münasibət ümumiyyətlə normal mahiyyət daşımış, hətta Ağqoyunlularla Şirvanşahlar arasında qohumluq əlaqələri də olmuşdur. Məsələn, Baysunqur Ağqoyunlunun arvadı Şirvanşah Fərrux Yəsarın qızı idi. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin əsasını təşkil edən Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfa-başçılarının münasibətlərinə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, onların arasında XIV əsrin sonlarından XV yüzilliyin sonunadək nifaq və düşmənçilik davam etmiş, tayfa əmir və padşahları biri digərinin rəqibi olmuşlar. Məsələn, 1447-ci ildə Ağqoyunlu bəyi Uzun Həsən Ağqoyunlu qardaşı Cahangir Mirzənin yanına adam yollayıb ona bu məsləhəti çatdırır: «Biz atabir, anabir iki qardaşıq. Vəzifəmiz budur ki, bir-

«Xülasət-ət-təvarix» əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, Bakı,1991; III.Мустафаев Восточная Анатолия: от Ак-коюнлу к Османской империи, Москва, 1994.

²⁵ Əbubəkr Tehrani, Kitabi-Diyarbəkriyyə, Fars dilindən çevirən R.Şükürova, Bakı. 1998

²⁶ Azərbaycan tarixi, III cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı,1999, səh. 104-105.

birimizlə əhd bağlayıb and içək ki, bundan sonra qardaşlıq və səmimiyyət yolu ilə gedib ədavət və düşmənçilikdən çəkinəcəyik. Bizimlə Qaraqoyunlular arasında köhnə ədavət olduğu üçün ona (Cahanşah Qaraqoyunluya - Ş.F.) qoşulmaq yaramaz».²⁷

Lakin, bu iki sülalə əmirləri arasındakı düşmənçiliyin aşağı təbəqədən olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu əhalisinin əlaqə və münasibətlərinə həlledici təsiri olmurdu, onlar bir-birləri ilə daim açıq, yaxud gizli təmasda idilər. Məsələn, Uzun Həsən anası Sara xatun Ağqoyunluya deyir: «Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu nökrələri (burada: əskər və hərbi xidmətçiləri - Ş.F.) bir-birlərinə gəlib-gedirlər, onların münasibətləri həmişə belə olub. Lakin bizim xanədanın böyük əmirləri Qaraqoyunluların yanına getməyiblər. Mənim qardaşım Cahangir Mirzənin Cahanşah bəyə qoşulması düzgün və məqsəduyğun deyil».²⁸

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi XV yüzillikdə də əhalini təbə vəziyyətdə saxlamaq üçün hakim sinif, təbii ki, feodal əyanların mənafelərini müdafiə edirdi. Feodallar geniş ərazilərə və təmtəraqlı dövlət aparatına malik idilər. İstər Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah (hakimiyyət illəri: 1435-1467), istərsə də Ağqoyunlu padşahları Uzun Həsən (hakimiyyət illəri: 1453-1478) və Əhməd Ağqoyunlu (hakimiyyət ili: 1497) mərkəzləşmiş dövlət yaratmağa səy göstərmişlərsə də, lakin müstəqilliyə can atan və siyasi-hüquqi səlahiyyətləri əllərində saxlamağa çalışan yerli feodallar və hərbi-köçəri əyanlar hər vasitə ilə bu işə maneçilik törətmişlər. Bundan əlavə, ölkənin iqtisadi və siyasi dağınıqlığı, feodallar arası çəkişmələr XV əsr boyu bütün Azərbaycanın mərkəzi bir hakimiyyət altında idarə edilməsinə mane olurdu. Digər tərəfdən ayrı-ayrı əmirlər möhkəm nüfuza malik idilər, onlar dövlət işlərinə nəzarət edir, bəzən hətta hökmdara qarşı çıxırdılar. Hətta bəzi yüksək rütbəli əmir və tayfa başçılarının məşvərəti əsasında bu və ya digər bir şəxs Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalə hakimlərini əvəz edirdi. Hərbi-köçəri əyanlar arasında tez-tez toqquşmalar baş verirdi. Vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı çox idi.

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərindəki saray, divan və qoşun təşkilatı, habelə ayrı-ayrı əyalət və şəhərlərin idari quruluşu XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş Elxani və Cəlairi dövlətlərinin quruluşunun tam eyni olmasa da, onun inkişaf etmiş forması idi. Bu ənənəvi dövlət quruluşu hətta Səfəvilər hakimiyyətinin ilk mərhələsində də dəyişilməz qalmışdı.²⁹

²⁷ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.137.

²⁸ Yənə orada, səh.138.

²⁹ Bu haqda geniş məlumat üçün bax: И.П.Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке. Сборник статей по истории Азербайджана, Баку,1949, səh.197; S.M.Onullahi. XV əsrdə Azərbaycanda dövlət quruluşunun bəzi məsələlərinə dair, Az. SSR EA «Xəbərlər», №4, 1966, səh.35-47; M.X.Nemətova. Şirvan tarixinə dair qiymətli sənəd. Yənə həmin jurnal, səh.63-72; Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Bakı,1983, səh.42-87; Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə, Bakı,1995, səh.3-5; A.K.Rzayev. Göst. əsəri, səh.86; Q.Kərimov. Göst. əsəri, səh.5-6; Y.Mahmudlu. Azərbaycan diplomatiyası, səh.90.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, XV əsr Azərbaycan feodal dövlətləri məzmun və mahiyyət etibarilə təxminən eyni quruluşa malik olmuşlar və qarşıda duran əsas məsələ bu dövlətlərin müxtəlif siyasi, sosial və hüquqi cəhətlərini tədqiq etməkdir.

XV əsrin hüquqi aktları içərisində Uzun Həsənin qanunları mühüm yer tutur ki, onlar təkcə Azərbaycanda deyil (1470-1477-ci illər), habelə Ağqoyunlulara tabe olan ölkələrdə də tətbiq edilirdi. Təəsüf ki, həmin qanunlar barədə dolğun məlumat yoxdur. Gələcəkdə Uzun Həsən və digər Ağqoyunlu şahlarının hüquqa dair qanunları imkan daxilində əldə edilməli və elmi şəkildə öyrənilməlidir.

Beləliklə, bir daha söyləmək olar ki, bu dərs vəsaitinin "Giriş"ində nəzərə çatdırılan tarixi Azərbaycan dövlətlərinin təşəkkül tapmaları və süquta uğramaları prosesi hələ gələcəkdə də öyrənilməli, məzkür mövzu yeni-yeni məxəz, mənbə və məlumatların cəlb olunması ilə daha dərinlən tədqiq olunmalıdır.

I FƏSİL:

QARAQOYUNLU, AĞQOYUNLU VƏ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTLƏRİNİN SİYASİ QURULUŞU

Bu və sonrakı fəsilərin müəyyən qədər ətraflı öyrənilməsi və müqayisəli araşdırılması xüsusunda bir neçə kəlmə söz deməyi məqsədə uyğun sayıram. Tarixin müxtəlif mərhələlərində, o cümlədən orta əsrlərdə, xüsusilə XV əsr dövründə mövcud olan Yaxın və Orta Şərq, həmçinin Kiçik və Mərkəzi Asiya feodal dövlətləri quruluş etibarilə biri-digərinə yaxın olduqlarından biz yeri gəldikcə XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəli üçün ən dəyərli mənbələrdən olan görkəmli dövlət xadimi Əmir Teymurun oxuculara "Tüzuki-Teymuri", "Tüzukati-Teymuri", "Məlfuzati-Teymuri" və "Vaqiati-Teymuri" kimi müxtəlif adlarla təqdim olunmuş əsərinin müvafiq məlumatlarını da təqdim edəcəyik.

Göstərilən yüzillikdə Azərbaycan özünün inkişaf etmiş feodalizm mərhələsini davam etdirirdi və onun cənub və şimal ərazilərində Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar kimi dövlətlər mövcud idilər. Qədim dövrlərdə olduğu kimi, orta əsrlərin bu bir əsrlik mərhələsində də Azərbaycan Yaxın və Orta Şərq xalqları tarixində böyük rol oynamışdır. Bu əsr Azərbaycan ərazisində iki böyük dövlətin yaranması ilə xarakterizə olunur, Şirvan isə artıq 8 əsrdən çox idi ki, Şirvanşahlar tərəfindən idarə edilir və müstəqil siyasət yeridirdi. Dərbəndi-Şirvanşahların uğurla həyata keçirdikləri daxili və xarici siyasət nəticəsində Şirvanda qonşu Azərbaycan dövlətlərindən fərqli olaraq sülalədaxili mübarizələr yox idi.³⁰ Lakin XV əsr Azərbaycan feodal dövlətləri məzmun və mahiyyət

³⁰ İ.P.Petruşevski. Göst.məqalələr toplusu, səh.183; C.İbrahimov. Azərbaycan ərazisində ...,səh.54-55.

etibarilə bir olmuşlarsa da, formaca bəzi sahələrdə müəyyən fərqlər var idi, yəni cənubda Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri ilə şimaldakı Şirvanşahlar və Şəki hakimlərinin dövlət quruluşları arasında müxtəliflik nəzəri cəlb edən xüsusiyyətlərdəndir. Şirvan və Şəkinin dövlət aparatlarında oturaq feodal əyanlar böyük nüfuza malik idilərsə, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində köçəri və yarımköçəri tayfalardan olan hərbi əyanlar mühüm rol oynayırdılar.³¹ Lakin bu o demək deyildir ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində oturaq əhali arasından çıxmış feodal əyanların və yüksək müsəlman ruhanilərinin rolu olmamışdır.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri hərbi-inzibati əyalətlərə bölünürdü. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu padşahları tərəfindən idarə olunurdu, əyalətlər isə həmin padşahların təyin etdikləri hakim sinfin üzvləri, yaxud məşhur tayfa başçılarından (canişinlərin) nəzarəti və idarəsi altında idi. Qeyd olunmalıdır ki, canişinlər əsasən hərbi işləri idarə edir, mülki inzibati orqanların işlərinə isə oturaq feodal əyanlar rəhbərlik edirdilər. Əyalət canişinlərinin də padşah kimi öz sarayı, inzibati aparatı, büdcəsi və silahlı dəstələri vardı.³²

Hakimiyyətin ali orqanı qurultay, yəni hərbi feodal əyanlar tərəfindən keçirilən böyük məclis idi. Qurultayda ölkənin daxili və xarici siyasət məsələləri müzakirə olunur, dövlətin fəvqəladə hərbi işləri haqqında qərar qəbul edilirdi. Amma, qurultay hakimiyyətin daim fəaliyyət göstərən, qanun və qərarlar çıxaran orqanı deyildi və onun rəyi padşah üçün mütləq hesab olunmurdu.³³ Dövlətin müharibə, sülh, taxta varislik və s. kimi mühüm siyasi məsələlərini sülalə üzvləri və əmirlərin kənqaş adlanan qapalı müşavirəsi həll edirdi.³⁴

Azərbaycan, İran, Mərkəzi Asiya, Kiçik Asiya, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrində mövcud olmuş feodal dövlətlərinin idarəçilik forması mütləq monarxiya olmuşdur. Deməli, hər bir hökmdar mütləq monarx idi və o öz dövlətini müvafiq idarəetmə orqanları vasitəsilə özü bildiyi kimi idarə edirdi. Feodal dövlət başçılarından hər biri özünün hakimiyyəti altındakı dövləti islam dini, möhkəm qayda-qanun və nizam-intizam əsasında qoruyub saxlamağa çalışırdı. Əmir Teymur yazırdı: "Başım çəkənlərdən onu da görüb öyrəndim ki, əgər dövlət din və ayin əsasında qurulmazsa, qanun-qaydaya tabe olmazsa bu səltənətin təntənəsi, qüdrəti, dözümlü yox olacaqdır və belə səltənət çılpaq adama oxşayar - onu görənlər gözlərini yumarlar... Buna görə də mən öz səltənətimi islam dini, qanun və nizam əsasında qurdum" (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" kitabı, Bakı, 1991, səh. 50)

³¹ Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1961, səh.23.

³² İ. P. Petruşevski. Göst.məq.toplusu, səh.198; C.İbrahimov, Azərbaycan ərazisində ... ,səh.78

³³ C. İbrahimov Azərbaycan ərazisində ...,səh.78.

³⁴ Azərbaycan tarixi, «Elm», III cild, səh.105.

1.Mərkəzi və yerli idarəetmə orqanları (dövlət başçıları, idarəetmə orqanlarının təsnifatı)

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin hər üçünün quruluşu XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycandakı Elxani və Cəlairi feodal dövlətlərinin quruluşundan əxz və tətbiq olunmuşdu. XV əsrin əvvəllərində Əmir Teymurun (hakimiyyət illəri: 1370-1405) həmləsindən qaçıb bir müddət Osmanlı imperiyasında yaşamaq məcburiyyətində qalan Qara Yusif Qaraqoyunlu bir neçə ildən sonra özünün başçılıq edəcəyi dövlətdə, həmçinin Osmanlı dövlət quruluşunun bəzi cəhətlərini də bərqərar etmişdi. 1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığında öz keçmiş müttəfiqi və yaxın qohumu olan Sultan Əhməd Cəlairini (hakimiyyət illəri: 1382-1410) məğlubiyyətə uğradan Qara Yusif bu Cəlairi hökmdarına hakimiyyətin yeni sülaləyə - Qaraqoyunlulara keçdiyini hüquqi cəhətdən qanuniləşdirən sənədlərə qol çəkirmişdi. Çünki bu Qaraqoyunlu əmirinin hüquqi cəhətdən padşah olmaq səlahiyyəti yox idi. Dövrün qanunlarına görə şahlıq irsi xarakter daşıyırdı və hökmdar yalnız özündən əvvəlki hökmdarın varisi ola bilərdi. Qara Yusifin atası Qara Məhəmməd (hakimiyyət illəri: 1380-1389) isə fəqət Cəlairilərə xidmət edən bir əmir olmuşdu. Gələcək hadisələrin cərəyanını sanki irəlicədən görən Qara Yusif hələ Dəməşq şəhərində həbsdə olduqları zaman azyaşlı oğlu Pırbudağı Sultan Əhməd Cəlairiyə rəsmi sənədlə oğulluğa vermiş, bu Cəlairi hökmdarının qətindən bir il sonra (1411) Pırbudağın adına yazılmış yarlıq (rəsmi şah sənədi) əsasında Təbrizdə çağırılan Azərbaycan ayanları və Qaraqoyunlu əmirlərinin məclisində Pırbudağı «sultan» elan etmişdi.³⁵

Qara Yusif daxil olduğu siyasi dairədə qüvvədə olan hüquqi ənənəyə riayət etmək məcburiyyətində idi. Müstəqil hökmdara verilən «sultan» titulu XIV əsrdə yalnız hülaku ailəsi, yaxud onunla qohum xanədana mənsub olan şəxslər daşıya bilərdi. Buna görə də Qara Yusif heç də təsadüfi deyil ki, özünü deyil, Sultan Əhməd Cəlairinin qanuni xələfi və varisi hesab edilən Pırbudağı şahlıq taxtına çıxardı. Taxta cüls mərasimindən sonra verilmiş fərman və hökmlərin başında sabiq türk-monqol ibarəsi ilə «Sultan Pırbudaq xan yarlığından! Əbunəsr Qara Yusif Bahadır! Sözüümüz!» ifadəsi yazılmışdır.³⁶ Amma, təbii ki, Pırbudağın sultan adlanmasına baxmayaraq, bütün dövlət işləri Qara Yusifin əlində idi.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvan hökmdarlarının adlarının əvvəlinə «sultan», sonuna isə «padşah, bahadır, xan» titulları artırılır, onların ölkə başçısı olması həmin titullarla öz hüquqi səlahiyyətlərini alırdı.³⁷ Cığatay padşahlarının adlarının əvvəlinə artırılan yüksək

³⁵ Faruk Sümer. Qaraqoyunlular, I cild. Ankara, 1967, səh.70; Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh.91.

³⁶ Faruk Sümer. Göst.əsr, səh.88.

³⁷ İslam Ensiklopediyası, I cild, İstanbul 1965, s.59. İslam Ensiklopediyası. III cild, İstanbul, 1988, səh.305.

«əmir» titulu isə əgər Mavərənnəhr ölkələrində müstəqim surətdə hökmdar mənasını ifadə edirdisə (məsələn məşhur özbək hökmdarı Əmir Teymur), Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlarda eyni zamanda ordu başçısı, hərbi sərkərdə anlamını da özündə əks etdirirdi. «Kitabi Diyarbəkrıyyə»də də Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı olmazdan əvvəl və sonra Qara Yusifin müəllif tərəfindən həmişə «əmir» titulu ilə verilməsinin səbəbi bu hökmdarın Ağqoyunlu Uzun Həsəndən aşağı səviyyədə tutulmasıdır. Məsələn, «Əmir Yusif Əmir Osmana xəbər göndərir ki...»,³⁸ yaxud «Sultan Muradla Əmir Qara Yusif arasında dostluq olduğu üçün...».³⁹ Rəsmi sənədlər, fərmanlar və zərb edilən sikkələrin üstündəki yazılardan da məlum olur ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları adətən «sultan» və ya «padşah» titulu daşımışlar.⁴⁰ Həsən bəy Rumlu və başqa orta əsr tarixçiləri Şirvanşahları da «padşah, vali, hakim, sultan» titulları ilə adlandırmışlar.⁴¹ Kitabələr də Şirvanşah I İbrahimin «sultan» hətta «sultanül-əzəm» («əzəmətli sultan») titulu daşdığını əks etdirir.⁴²

Ə.Tehranninin Şirvan sultanları barədə söylədiyi fikir diqqəti cəlb etməyə bilmir: «Onların (Şirvan sultanlarının - Ş.F.) qədimdən Şirvan səltənətinə sahib olması və Ənuşirəvan nəslinə mənsub olmaları hamıya məlumdur və indiyədək heç bir padşah onları öz mülklərindən çıxarmayıb».⁴³ Şirvanın bəzi hökmdarları isə «Şiranşah» («şirlər şahı») tituluna layiq görülmüşlər. Məsələn, Fərrux Yəsarin sikkələrində bu titula təsadüf olunur.⁴⁴

Şah: O, Azərbaycan feodal dövlətlərinə ümumi rəhbərlik edir, səltənətdəki torpaq və suyun baş mülkiyyətçisi sayılırdı. Şah ölkənin ən böyük feodalı idi.⁴⁵ O, hakimiyyəti altındakı yerləri yuxarı təbəqədən olan əyanlar vasitəsilə idarə edir, məmləkətin yeganə varisi sayılırdı. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hökmdarları əsasən «padşah» titulu daşımışlar. Uzun Həsən özünün Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində hökmdar olduğunu nəzərə çatdırmaq məqsədilə «sultan», «əmir», və «sahibqran» titullarını da qəbul etmişdi.

Azərbaycanda Ərəb hakimiyyətindən başlamış ta XIX əsrə qədər bütün böyük və kiçik feodal dövlətlərində divan institutu fəaliyyətdə olmuşdur. Bu

³⁸ Kitabi-Diyarbəkrıyyə, səh.59.

³⁹ Yenə orada, səh.85.

⁴⁰ S. Onullahi. Göst.məq. səh.37.

⁴¹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, səh.42

⁴² M.Nemətova. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair, Bakı, 1959, səh.12,131.

⁴³ Kitabi-Diyarbəkrıyyə, səh.201

⁴⁴ M.Nemətova. Şirvanın...,səh.89.

⁴⁵ О.Эфендиев. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Баки, 1961, səh. 127.

institut özünün mövcudluğu dövründə (VII-XVIII əsrlər) aşağıdakı inkişaf mərhələləri keçmişdir:

1. Ərəb istilalarının ilk dövründə Xəlifə Ömərdən (634-644) başlayaraq dövlət gəlirinin qeydə alındığı, siyahıların saxlandığı yer; 2. Əməvilər və Abbasilər dövründə vergi və maliyyə işləri ilə məşğul olan dövlət idarəsi; 3. Osmanlı imperiyasında böyük vəzirdən, müftidən və vəkillərdən ibarət dövlət şurası; 4. Dunay Knyazlıqları Moldova və Volaxiyada dövlət şurası, ali məsləhətçi və icraçı orqan Rumıniya yarananadək (1859) Buxarestdə, Krayevoda və Yassıda məhkəmə orqanları da divan adlanırdı.

Divan idarə sistemi orta əsrlərdən Azərbaycanda da mövcud olmuşdur. Səlcuqlar, Eldəgəzlər, Elxanilər, Cəlairilər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə dövlətin və təsərrüfatın bu və ya digər sahəsinin idarəsini özündə cəmləşdirən müxtəlif divanlar mövcud idi. Azərbaycan alimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin "Dəstürel – katib fi təyinel – məratib" («Dərəcələrin təyin edilməsində katiblər üçün təlimnamə») əsərində 20-ə yaxın divan adı çəkilir. Ümumi idarə işləri sahibdivanın başçılıq etdiyi "ali divan" tərəfindən aparılırdı. Hər bir vilayətin öz divanı vardı ki, bütün vilayət divanı mərkəzi divana tabe idi. Xanlıqlar dövründə daxili və xarici siyasətlə məşğul olan divanlara divanbəyi başçılıq edirdi. (Bax: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III c, Bakı, 1979, səh. 402-440).

Əlbəttə, divanın ali rəhbəri hökmdarın özü idi. Teymuri sarayında müxtəlif dövlət işlərinin icrası üçün divan çağırılarda, yaxud ziyafətlər verildə, ya da diplomatik görüşlər keçiriləndə xüsusi qayda-qanunla hərəkət edilməli, Teymur tərəfindən müəyyən olunan məsələlər cüzi də olsa dəyişikliyə uğramadan yerinə yetirilməli idi. Hökmdar özü səltənət taxtında oturur, oğulları, nəvələri, qohum-qardaşları, "ayın haləsi kimi" taxtı dövrəyə alıb əyləşirdilər. Taxtın sağ tərəfində qərar tutmaq seyidlərə, qazilərə, üləmalara, fazillərə, şeyxlərə, ululara və başqa "şərəfli adamlara" məxsus idi. Sol tərəf hərbcilərə, o cümlədən əmirül-üməraya, bəylərbəyiyə, noyonlara, ulus başçılarına tümən və qoşun əmirlərinə, minbaşılara, yüzbaşılara, onbaşılara xas idi. Divanbəyi və vəzirlər taxtın qarşısında əyləşirdilər. Hakimlər (vilayət hakimləri), yurd ağsaqqalları və "hər elin ağıllı, etibarlı kişiləri" isə vəzirlərin arxa tərəfində əyləşirdilər. "Bahadır kimi tanınan mərd igidlər" və "qılinc çalib ad çıxaran oğlanlar" səltənət taxtının arxasında sağ tərəfdə, kəşfiyyat başçıları isə sol tərəfdə əyləşirlər. "Buyurdum ki, qoşunun o bölüyünün əmiri mənim qənşərimdə yer tutsun... xüsusi yasovulum isə böyük çadırın qapısı önündə, taxtımın ayağının qənşərində dik dayansın... Həmçinin hökm elədim ki..." yazan Əmir Teymur neçə ildən bəri başçılıq etdiyi böyük bir imperiyada şah hökmünün qətiliyni şahənə şəkildə bəyan edir (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 88).

Deməli, Teymuri imperiyasında olduğu kimi mühüm məsələlərin həlli üçün şah divan çağırır, dövlət başçıları ilə məşvərət edir, onların rəy və təkliflərini dinləyirdi, amma şübhəsiz ki, həlledici söz şahın olardı. Məsələn, mənbədə

oxuyuruq: «Böyük əmir (Qara Osman Ağqoyunlu - Ş.F.) dövlətin vəzirləri, əmirləri, əyanları, sərkərdə və qoşun başçıları ilə İskəndər Mirzənin (Qara Yusifin oğlu - Ş.F.) qarşısını almaq barədə məşvərət etdi».⁴⁶ Yaxud «Sahibqran (Uzun Həsən - Ş.F.) atına minib divanxanaya gətirdi. Əmirilər, saray əhli, əyanlar və qoşun başçıları sultanın hüsuruna tələsdilər».⁴⁷

Qeyd olunmalıdır ki, hər bir müqtədir Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvan hökmdarı səltənətdə necə uzun müddət qalmağın üsul və şərtlərini öyrənmiş, onların nisbətən qüdrətliyələri dövləti uzun müddət idarə etmiş, zəiflərinin hakimiyyət dövrü isə az olmuşdu. Qüdrətli Azərbaycan hökmdarları sanki Əmir Teymurun məlum əsərini oxumuş, öz dövlətlərini necə idarə etməyi o böyük əmirdən öyrənmişlər. Əmir Teymurun əsərində oxuyuruq: "On iki şeyi özümə şüar etdiyimə görə, səltənət taxtında tam müstəqilliklə ayləşdim. Öz təcrübəmdə sinayıb öyrəndim ki, hansı padşah bu on iki şərtə əməl edə bilməsə səltənətdən heç cür yarıya bilməyəcəkdir." (*Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 61*). İndi görək həmin "on iki şərt" nədir və nələri ehtiva edir.

Əmir Teymur yazır:

1. Hökmdar görək öz sözünün yiyəsi olsun, bildiyi işin arxasınca getsin.
2. Sultan hər şeydə ədalətli olmalı, yanında ədalətli, insafli vəzirlər saxlamalıdır.
3. Bütün məmləkətdə buyruq-fərman vermək ixtiyarı padşahın özündə olmalıdır ki, hər işdə padşah özü hökm çıxartsın, heç kim onun işinə qarışub, hökmünü dəyişdirməsin.
4. Padşah bir işi görmək qərarına gəlmiş olsa, həmin işin üstündə möhkəm dayansın, işi bitirməyincə ondan əl çəkməsin.
5. Nə cür hökm çıxarmış olsa belə padşahın öz hökmünü yeritməsi zəruridir.
6. Padşahlıq işlərini büsbütün başqasına tapşırmaq, ixtiyarı özgəsinin öhdəsinə buraxmaq olmaz. Dünya ayağı sürüşkən qadın kimidir, onun aşiqi çoxdur. Əgər padşah öz səltənətinin ixtiyarını başqasına vermiş olsa, onun iştahından padşahlıq keçəcək, gözünü səltənət taxtına yiyələnməyə dikəcək.
7. Səltənət məsələləri ilə bağlı olaraq hamının sözünü eşitmək, hər bir adamın fikrini öyrənmək lazımdır. Daha faydalı məsləhətləri könül xəzinəsində saxlamaq, məqamı gələndə xərcləmək lazımdır.
8. Səltənət işlərində hərbi qulluqçularla, rəiyyətlə bağlı məsələlərdə başqalarının sözlərinə və əməllərinə baxıb ölçü götürmək olmaz. Vəzirlər, əmirilər bir adamın haqqında yaxşı-yaman söz söyləmiş olsalar, onları dinləmək lazımdır,

⁴⁶ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.79-80.

⁴⁷ Yəni orada, səh.139.

lakin ölçü götürməkdə tələsmək olmaz, çatdırılan söz sınıanmalı, yoxlanmalı, həqiqət ortaya gətirilməlidir,

9. Padşahın zəhmi hərbcilərin və rəiyyətin üzərində elə yer tutmalıdır ki, heç kəs onun əmrinin, fərmanının əleyhinə gedə bilməsin, ona itaət və təbəçilik göstərsinlər, başlarını qaldırmasınlar.

10. Padşah nə eləsə öz iradəsincə eləməlidir, hər nə desə sözünün üstündə möhkəm durmalıdır, çünki padşahların hökmlərindən başqa bəhrələnəcəkləri şey yoxdur. Padşahın padşahlığı hökmündədir. Xəzinə, qoşun, rəiyyət, səltənət - bunların hamısı onun hökmünə təbədir.

11. Səltənət məsələlərində və hökm yürütməkdə padşah özünü tək saymalıdır, hər kəsi özünə bərabər səltənətə şərikin etməməlidir.

12. Padşah məclis (divan - Ş.F.) əhlindən agah olmalı və ayıq-sayıq olmalıdır ki, ətrafındakılar ondan daha çox ayıb axtararlar, səltənətin içini sirrini bayıra çıxararlar, padşahın sözünü, əməlini vəzirlərə, əmirlərə xəbər verərlər. Məsələn, buna oxşar bir hadisə mənə başıma gəlib. Özümün məxsusi məclisimdəki həmsöhbətlərimdən bir neçə nəfəri vəzirlərimlə əmirlərimin casusları imişlər. (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 62-63)

Əmir Teymur tərəfindən dövlətin idarə olunması nəminə nəzərdə tutulan bu 12 amil, şübhəsiz ki, güclü Azərbaycan hökmdarları üçün də düsturul-əməl olmuş, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvan padşahları dövlətçiliyə dair kitablar oxumuş, təlimatlanmış, arif şəxslərlə söhbətlər etmiş, hikmət sahiblərindən hikmət dərsi öyrənmiş və yuxarıda sadalanan 12 (bəlkə də daha çox) amilə ciddi əməl etmişlər.

Şah adətən dövlətin paytaxt adlanan baş şəhərində yaşayırdı. Əgər onun qışlaq və yaylaq yerlərinə getməyi nəzərə alınmazsa, əsasən müharibələr vaxtı şəhəri tərk edirdi. Məsələn, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu şahları vaxtlarının çoxunu Təbrizdə, Şirvanşahlar isə Şamaxıda keçirmişlər.⁴⁸ Bəzən kütləvi ölümlərə səbəb olan xəstəliklərə görə də şah müvəqqəti olaraq şəhərdən çıxırdı. 1437-ci ildə Təbriz vilayətində taun yayıldığı üçün Cahanşah Qaraqoyunlu gedib bir müddət Bərdədə qalmışdı.⁴⁹ Biri digərindən asılı olan dövlət başçıları arasında «Şərtnamə» adlanan sənəd yazılır və həmin asılılıq nəzərə çatdırılırdı. Belə ki, 1488-ci ildə Şirvanşah Fərrux Yəsər və Yaqub Ağqoyunlu arasında yazılmış «Şərtnamə»də birinci tərəfin asılılığı aydın nəzərə çapır: «... Söz verirəm dostun olum, sənənlə yaxşı davranım, vəd etdiyim beş min Təbriz tüməni məbləğində pulu hər il gecikdirmədən göndərim».⁵⁰

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində şahın başçılıq etdiyi hakim sinif tərkib baxımından müxtəlif idi və aşağıdakı tayfalardan ibarət olmuşdur:

a) Qaraqoyunlulara təbə olmuş tayfalar: yivə, barani (baranlu),

⁴⁸ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh. 43.

⁴⁹ Yəni orada, səh. 139.

⁵⁰ Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvərix (Bax: Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə...) səh. 43

qaraqoyunlu, sədlü, bayburtli, vərsaq, oxlu, qaracadağlı, baharlı, qaramanlı, əlpavut, cağırlı, hacılı, ağacəri, bayramlı, dügər (dügərli).

b) Ağqoyunlulara tabe olan tayfalar: bayandur, əfşar, bozçulu, bayat, qacar, çəpəni, əmizlu, əhmədlü, şamlu, mosullu, xunuslu, pornak, begdeli, ərəbgirlü, eynallu, bicənlü, heydərlü, təkəlu, tabanlı, düharlı, ördəklü, çavundur, rumlu, turkman, şixavənd.⁵¹

Özlərindən 7-8 əsr əvvəl mövcud olmuş müsəlman dövlət başçıları kimi Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvan dövlət başçıları da öz hərəkətlərində daim islam dininə söykənmişlər. Şübhəsiz ki, hökmdarların hər biri öz imkanları daxilində daha geniş ərazilərə sahib olmaq barədə düşünmüş və bu istiqamətdə addımlar atmışlar. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sultanlarına nisbətən daha kiçik əraziyə və az saylı qoşuna malik olan Şirvan şahları isə (Şirvanşah I İbrahimin XV əsrin əvvəlindəki istəyinin əksinə olaraq) başqa dövlətlərin torpaqları hesabına daha böyük hakimiyyətə çatmaq uğrunda mübarizə aparmırdılar. Amma bunun əksinə olaraq Əmir Teymur, Sultan Bayazid, Qara Osman, Qara Yusif, Cahanşah, Uzun Həsən kimi hökmdarlar daim daha böyük ağalıq arzusunda olmuşlar. Şərəfəddin Əli Yəzdinin "Zəfərnəmə" kitabında bu xüsusda Əmir Teymura xas belə cümlə vardır:

"Dünya elə böyük bir yer deyildir ki, orada iki nəfər padşah olsun. Dünyanı birçə Allah yaratmışdır və dünyada bir hökmdar olmalıdır." (*Bax: "Amur Teımyr 6 mupovoy ucmonuu" kitabı, Parij, 1996, səh. 40*).

Şahzadə. Şah vəfat etdikdə, bir qayda olaraq, araya çaxnaşma düşür, başqa ölkə hökmdarları, yaxud şahın övladları, xüsusilə qüdrətli əmirlər və başqa yüksək vəzifə sahibləri taxt-tacı öz xeyirlərinə ələ keçirməyə çalışırdılar.⁵² Amma bir qayda olaraq hələ şahın sağlığında şahzadələr içərisində ən böyüyü şah tərəfindən vəliəhd elan edilirdi. «Kitabi-Diyarbəkriyyə»də oxuyuruq: «Sən böyük övladsan, qayda belədir ki, gərək padşah sən olasan».⁵³ Yaxud, «Öz böyük atası (Qara Osman Ağqoyunlu - Ş.F.) tərəfindən Əli bəy vəliəhd təyin edilmişdi. «Camaat onu itaətlə qəbul etdi. Ədalət və qanunla rəiyyəti idarə etməyə və qorumağa, qoşun və sərhəd qaydalarını nəzərə alıb hakimiyyətə başladı».⁵⁴

Dövlət işlərində təcrübə əldə etməkdən ötrü şahzadələr vilayətlərə hakim təyin edilir və beləliklə bir növ «sınaq dərsi» keçirdilər. Hakim şahzadəyə hakimiyyət rəmzi kimi təbil, qoşun və bayraq verildirdi. Azyaşlı şahzadə isə bir qayda olaraq «lələ» adlanan və onun təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan əmirə tapşırılırdı.⁵⁵

⁵¹ Tarixi-qızılbaşın, Tehran, h 1361, səh. 35-40; Tofiq Nəcəfli. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında, Bakı, 2000, səh. 184-188.

⁵² Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.43.

⁵³ Kitabi-Diyarbəkriyyə, səh.85.

⁵⁴ Yenə orada, səh.81.

⁵⁵ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.44.

Araşdırdığımız mənbələrdə şahzadələr haqqında müəyyən fikirlər söylənilmiş, onların səlahiyyətləri xüsusunda danışılmışdır. Əmir Teymur öz şahzadələri ilə necə davranması barədə yazır: "Əmr elədim ki, əgər oğullarımdan hansı biri səltənətə yiyələnmək iddiasıyla başını qaldırırsa onu döyüb-söyməyə, öldürməyə, yaxud da bədəninin bir hissəsini kəsib götürməyə heç kəs cürət etməsin. Lakin onu öz iddiasından dönənə qədər göz altında saxlasınlar ki, tanrı-taalanın mülkündə fitnə-fəsad törənməsin. (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 67) Teymurləng bu məsələdə hətta şahzadələrin oğulları və özünün başqa qohum-qardaşları ilə də necə davranmaq barədə vəsiyyət etməyi unutmur.

"Əgər nəvələrim, qohum-qardaşlarım düşmənçilik eləsələr, onların məvacibini kəsərək dərviş kökünə salsınlar" (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 67)

Amma, qeyd olunmalıdır ki, bu kimi məsələlərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları daha qəddar olmuşlar. Məsələn, Cahanşah Qaraqoyunlu oğlu Pırbudağı qatl etmiş, Uğurlu Məhəmməd Ağqoyunlu isə atası Uzun Həsənin qəhr və qəzəbinə gəlib öldürülmüşdür.

Lələ: O, şah tərəfindən rəsmən təyin edilir və şahzadənin bütün hərbi, mülki və maliyyə işlərini onun adında idarə edirdi. Məsələn, Cahanşah Qaraqoyunlu İsfahan əyalətini oğlu Məhəmmədi Mirzəyə verərkən «şahzadə həddi-buluğa çatmadığı üçün» əyalətin bütün işləri Lələ Məhəmmədə tapşırılmışdı. Bu lələnin vəfatından sonra isə həmin Qaraqoyunlu şahzadəsinin lələsi sabiq lələnin qardaşı Lələ Səfərşah olmuşdu.⁵⁶

Qaraqoyunlu dövlətinin ilk illərinin təsvirini verən tarixçi Həsən bəy Rumlu «lələ» istilahını «atabəy» kimi işlətməmiş və Qara Yusifin oğlu Pırbudağın Əmir Qara adlı atabəyinin adını çəkmişdir.⁵⁷

Lələ adlı-sanlı əmirlərdən təyin edilirdi. Ağqoyunlu dövlətində böyük rol oynamış Əmir Süfi Xəlil bir müddət şahzadə Baysunqurun (hakimiyyət illəri 1490-1492) lələsi və «mürəbbisi» olmuşdu.⁵⁸ Əmirin lələliyə keçirilməsi üçün xüsusi fərman verilir və bu təyinat lələ tərəfindən böyük hadisə kimi qiymətləndirilirdi, çünki azyaşlı şahzadəyə lələ təyin edilən əmirin böyük də səlahiyyətləri olurdu. Şahzadə lələdən ötrü gəlir vasitəsi idi.⁵⁹

Əmirül-ümərə: XV əsrdə Azərbaycanda dövlətin idarə olunmasında ən mötəbər vəzifələrdən biri «əmirül-ümərə» («əmirilər əmiri») vəzifəsini daşıyan hərbiçiyə məxsus olmuşdur. Əmirül-ümərə ölkənin hərbi qüvvələrinə başçılıq

⁵⁶ S.Onullahi. Göst.məq. səh.38.

⁵⁷ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə...,səh.44.

⁵⁸ Tarixi-qızılbaşan, Tehran, səh.17

⁵⁹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə...,səh.44-45.

edirdi.⁶⁰ XVI əsr Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlunun qiymətli «Əhsənüt-təvarix» («Tarixlərin ən yaxşısı») salnaməsində və dövr hadisələrini əks etdirən başqa mənbələrdə olduqca böyük səlahiyyətə malik olan əmirül-ümərə vəzifəsinin sahibi «məlikül-ümərə, məliki-əzəm, əmiri-bozorg, əmiri-əzəm adlandırılmış»⁶¹ və «ölkə işlərinin idarəsinin» (təbii ki, hərbi işlərin - Ş.F.) onun əlində olduğu göstərilmişdir. Həsən bəy Rumlu yazır ki, əmirül-ümərəyə məxsus olan möhür «ali divanın başqa möhürlərindən yuxarıda vurulurdu».⁶²

Əmirül-ümərələr və əmirilər barədə öz əsərində ehtiramla danışan Əmir Teymurun əmirlərə və əmirlik vəzifəsinə xüsusi diqqət və qayğısı olmuşdur. Elə özü də "şah", "padşah", "sultan" titulu qəbul etməyib, sadəcə "əmir" adlanan Teymurləng yazır:

"Öz başımın çəkdiklərindən sınayıb bildim ki, müharibənin sirlərini, düşmən əsgərlərini sındırmağın yolunu bilən, döyüş qızıışanda gözdən yayınaraq əl-ayağı boşlamadan əsgər bölüklərini döyüşə gətirən, qoşunun cərgələrinə qarışıqlıq düşdüyi hallarda onu tezəcə qaydaya salmağı bacaran adam əmirliyə və hökmdarlığa layiq sayılmalıdır." Əmir Teymurun əmirül-ümərə mənsəbində görmək istədiyi adamda məhz indicə yuxarıda sadalanan hərbi keyfiyyətlər olmalı və yalnız bu keyfiyyətlər nəzərə alınmaqla ona ən yüksək titul olan əmirül-ümərəlik verilməlidir. "Bu cür adam mənim olmadığım xeyirdə-şərdə müavinim olaraq şan-şövkət ilə əsgərlərimin hamısına buyruq verməyə, dikbaşlıq edənləri cəzalandırmağa səlahiyyəti çatan əmirül-ümərə rütbəsinə layiqdir" cümləsi ilə bu cığatay hökmdarı əmirül-ümərəni özünə müavin hesab edir (*Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 73*)

Əmirül-ümərə vuruş meydanını seçərkən dörd məsələni nəzərdə tutmalı idi:

1. Həmin yerdə su olub-olmadığını;
2. Əsgərlərin saxlandığı ərazini;
3. Düşmən əsgərlərinin yerləşdiyi yerdən bir qədər yüksəkdə olmağı;
4. Vuruş meydanının qarşısının geniş və açıq olmasını; (*Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 101*)

Teymurilərin ordu quruluşunda əmirül-ümərə ən böyük hərbi rütbə sayıldığından, müvafiq olaraq hərbiçilər arasında ən çox maaş almaq haqqı da ona mənsub idi: "Əmr elədim ki, əmirül-ümərənin maaşı öz əlinin altındakılarından on dəfə artıq olsun" (*Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh 65*)

⁶⁰ Сборник статей по истории Азербайджана, стр.198: Д.М.Ибрагимов Феодальные государства..., стр.77.

⁶¹ Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, Tehran, h.1349, səh.126,235; Tarixçi Budaq Qəzvini də bu fikirdədir (*Bax: Cəvahirəl-əxbar, M.Y.Saltikov-Şedrin adına Leninqrad Dövlət Kütəvi Kitabxanasının Əlyazmalar şöbəsi Dornun kataloqu №288 səh.288*).

⁶² Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, Baroda, 1931, səh.185.

Qaraqoyunlu dövlətinin ilk vaxtlarında bu dövlətin əmirül-üməraları Bəstam Cagirlu⁶³ və Əmir Qaraman⁶⁴ olmuş və onlar müxtəlif vaxtlarda bu möhtəşəm vəzifəni icra etmişlər. İllər ötdükcə şahlar kimi əmirül-üməralar da dəyişilmiş, amma bu yüksək mənsəb yenə də idarəçilikdə aparıcı rollardan birini oynamışdır.

Əmirül-ümərə Əmir Qaraman barədə mənbədə belə bir məlumat vardır: «Qara Yusifin hakimiyyəti zamanı Əmir Qaraman bütün əmirlərdən böyük idi». Yenə həmin mənbədə göstərdiyinə görə yuxarıda adı çəkilən Əmir Bəstam Cagirlu⁶⁵ əmirül-üməralığa özünün ciddi mübarizəsi nəticəsində çata bilmədi ki, bununla da bu vəzifənin üstünlüyü nəzərə çarpır. Mosullu tayfasından çıxmış «mötəbər» «əzəmətli» və «böyük» əmirlər barədə mənbədə oxuyuruq:

Mosullu tayfası: Onların mötəbər əmiri Taş bəy (Bəktaş bəyin oğlu Əmir bəy - Ş.F.) Həsən padşahın (Uzun Həsənin - Ş.F.) əmirül-ümərası idi. O, Sultan Əbu Səidin (teymuri sultanı - Ş.F.) əmirləri ilə çoxlu döyüşmüş, Toqat şəhərini yandırmışdı. Oğlu Gülabi bəy də əzəmətli əmir (əmiri-müəzzəm) idi... Mosulluların başqa bir nümayəndəsi Əmir bəyin qohumu Sufi Xəlildir. Yaqub padşahın zamanında böyük əmir (əmiri bozorg) oldu. Padşahın vəfatından sonra o, bayanduri şahzadələrinin əksəriyyətini qətlə yetirdi. Nəhayət Van qalası yaxınlığında Süleyman bəy Bicənin əli ilə öldürüldü. O, tayfanın başqa mötəbər əmiri (əmiri-mötəbər) Əmir xandır ki, o, «şahı-dinpənahnın» (dinin pənahnı) olan şahın (burada I Şah İsmayıl nəzərdə tutulur - Ş.F.) hakimiyyəti dövründən qabaq Bağdad valisi idi ki, onu Zülfüqar bəy öldürdü... Mosulluların başqa əmiri Əmir xan ibn Məhəmmədi bəy ibn Gülabi bəy ibn Əmir ibn Bəktaş bəydir ki, Təbrizin əmirül-ümərası idi.

Pornak tayfası: Bu tayfanın əzəmətli-əmiri Şahəli bəy idi ki, Həsən padşahın vaxtında tam iqtidara malik idi... Bu tayfanın başqa mötəbər əmiri Murtuzaqulu xandır ki, müqəddəs Məşhədin əmirül-ümərası idi... Başqası Həsən bəy Şükür oğluydu ki, Rüstəm padşahın zamanı Muğan və Qaracadağ əmirül-ümərası olmuşdu.⁶⁶ Baysunqur Ağqoyunlunun (hakimiyyət illəri: 1490-1492) əmirül-ümərası olan Fərrux bəy böyük nüfuz sahibi idi.⁶⁷

Bəzən hökmdar əmirül-üməranın istəyinə qarşı çıxa bilmir və onun rəyi ilə istər-istəməz hesablaşmalı olurdu. Belə ki, Qara Yusif Qaraqoyunlu əsir aldığı Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədi öldürmək istəmədiyinə baxmayaraq, əmirül-

⁶³ Yenə orada. səh.107.

⁶⁴ Yenə orada, Tehran nəşri, səh.37, 46.

⁶⁵ Yenə orada, səh.115. Qeyd: Onların (Cagirlu tayfasının - Ş.F.) əzəmətli əmiri Əmir Bəstamdır. O, illərlə Qara Yusif Türkmənlə döyüşdü, nəhayət ki, onun əmirül-ümərası oldu. (Bax: Tarix-qızılbaşan, səh.37) Deməli bəzən əmirül-ümərə olmaq naminə padşahla döyüşmək də lazım imiş.

⁶⁶ Tarixi-qızılbaşan, səh. 23-27. Qeyd: Göründüyü kimi bu mötəbər, əzəmətli, böyük əmirlərin əksəriyyəti əmirül-ümərə olmuşlar.

⁶⁷ Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvərix, Tehran nəşri, səh. 630.

ümərə Bəstam Cagirlunun istəyinə qarşı durmaqdan çəkinmiş və ölüm hökmünü vermişdi.⁶⁸ Mənbənin göstərdiyinə görə əmirül-ümərə dövlətdə «ixtiyar sahibi» idi.⁶⁹ Bəzi ali dövlət vəzifələri olan əmirül-ümərə və divan əmiri vəzifələri eyni bir şəxs tərəfindən idarə olunurdu. Ə.Tehrani yazır: «Cahanşah Mirzə Təbrizdə... əmirül-ümərə və sahibi-divan olan Şahəli Bayramini bir neçə xəyanətdə ittiham edib həbsə aldı».⁷⁰

Türk tədqiqatçısı Xəlil Yınanca görə əmirül-ümərə (əmiri-əzəm) nüfuzlu divan işçisi olub, hökmdarın şəxsən iştirak etmədiyi hərbi yürüşlərdə baş komandan vəzifəsini icra edirdi. Onun fikrincə XV əsrdə bəylərin ən böyüyü məhz əmiri-əzəm olmuşdur.⁷¹

Bu qeydlərdən məlum olur ki, XV əsr Azərbaycan dövlətlərində padşahdan sonrakı ikinci şəxs məhz əmirül-ümərə olmuşdu. Şah hər hansı səbəbdən ölkədən çıxdıqda əmirül-ümərə onu əvəz edirdi. «Tüzukati-Teymuri» əsərində yazılır: «Əmirül-ümərə o adam ola bilər ki, məclisdə və vuruşmada mənim müavinim olsun və bacarıqla qoşunu idarə edə bilsin, ona kimsə müxalifət etsə, cəzalandırmağı bacarsın». Əmirül-üməranın hökmü əmirilər və qoşunun digər hərbi rütbəli və qeyri rütbəli məmurları üçün qanun idi.⁷² Bəzi əmirül-ümərələr hətta öz hökmdarına qarşı çıxırdılar. Əmirül-ümərə Bayandur bəy 1482-ci ildə Sultan Yaqub Ağqoyunluya, əmirül-ümərə Süleyman bəy Bicən isə Sultan Xəlil Ağqoyunluya qarşı vuruşmuşlar.⁷³

Əmir-divan: yaxud sahib-divan, divanbəyi. Uzun Həsən Ağqoyunlunun hakimiyyəti zamanı dövlətin idari təşkilatının mərkəzi böyük divan idi. Divan rəisi «əmir-divan», «sahib-divan», yaxud «divanbəyi» adlanırdı. Böyük divanın nəzdində kiçik divanlar da fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, təftiş divanı, tuğra və ya nişan (şah sənədlərinin qeydiyyatdan keçirilib möhürlənməsi) divanı, maliyyə divanı, ədl və ərz (məhkəmə və hərbi işlər) divanı (bu divana ərizi də deyilirdi). Divan üzvləri adətən səltənət xanədanına mənsub və ya boy rəisləri olan böyük bəylərdən olurdu. Bu divanların hamısının nəzarəti əmir-divan tərəfindən həyata keçirilirdi.⁷⁴

Professor O.Ə.Əfəndiyev Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri mülki təşkilatına nəzər yetirib həmin dövlətlərdə fəaliyyət göstərən divanlar içərisində 5 divanın adını çəkir: Divani-əmarət, divani-vəzarət, divani-təvaçi, divani-pərvanəçi,

⁶⁸ Yenə orada, səh.68.

⁶⁹ Yenə orada, səh.126,184.

⁷⁰ Kitabı-Diyarbəkriyyə. səh.213. Qeyd: S.M.Onullahi bu əmirin adını Əmir Əli kimi göstərir (Bax: S.M.Onullahi. Göst.məq. səh.39).

⁷¹ İslam ensiklopediyası, I cild, səh.226.

⁷² S.Onullahi, Göst. məq., səh 39.

⁷³ Yenə orada.

⁷⁴ İslam ensiklopediyası, I cild, səh.226

divani-ləşkər (Bax: "Yeni Türkiyə" elmi araşdırmalar jurnalı, 8-ci il, 45-ci say, Ankara, 2002, səh.73). Təbii ki, bu divanların hamısının ümumi nəzarəti divanbəyi tərəfindən icra edilirdi.

Teymurilər dövlətində vəzirlər divanbəyiə tabe idilər. Əmir Teymur yazır: "Bu yeddi vəzir divanbəyiə tabe olmalı və onunla birlikdə mühüm maliyyə işlərini həll edərək mənə məlumat verməli idilər." (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 82). Əgər divanbəyinin icazəsi olmasaydı əmirül-üməra və əmirilər xəzinədən öz maaşlarını ala bilməzdilər. Dövlət tərəfindən ödənilən maaşların hesabatını divanbəyi hökmdara təqdim edirdi. (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri"səh. 65).

Mənbələrdə əmir-divanın daşdığı vəzifənin məzmunu barədə hələlik müəyyən bir məlumatın olmadığını bildirən V.F.Minorski onun xüsusi divanı olduğunu bildirib yazmışdır ki, onun divanı həm sədrin, həm də vəzirin divanlarından üstün olmuşdur. Doğrudan da heç bir mənbədə, həmçinin bizim tərəfimizdən geniş istifadə edilən «Kitabi-Diyarbəkriyyə»də də əmir-divanın vəzifəsinin müstəqim şərti yoxdur, lakin bu əmirin digər əmirlərdən yüksəkdə duraraq böyük ixtiyara malik olması məlumdur.⁷⁵

Qaraqoyunlu hakimiyyətinin başlanğıcında əmirül-üməra kimi yüksək vəzifəni ələ keçirmək uğrunda Qara Yusiflə «Cəngə» başlayan Əmir Bəstam Caqirlunun oğlu Əmir Bayandur hökmdar Cahanşah Qaraqoyunlunun əmir-divanı olmuş, onun vəfatından sonra bu böyük vəzifə, onun qardaşı Əbülfət bəyə verilmişdi. Deməli bu misaldan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, divan əmiri vəzifəsinin bir tayfanın şəxsində (Burada çağırılı tayfasının - Ş.F.) müəyyən mənada irsi xarakteri olmuşdur⁷⁶

Bəzi mənbələrdəki məlumatlar belə deməyə əsas verir ki, dövlətin əmir-divanından başqa ayrı-ayrı vilayət, şəhər və qalaların da divan əmirləri olmuşdur. Məsələn, 1408-ci ildə Əlincə qalasında baş verən qiyam yatırıldıqdan sonra qalanın yeni hakimi olan Qara İskəndər üsyan başçılarından biri olan Şəhriyarı divan əmiri etmişdi. Qaraqoyunlu dövlətinin başçılarından biri Qara Yusif olduğu halda Şəhriyarı divan əmiri vəzifəsinə sülalə başçısı deyil, məhz şahzadə İskəndərin təyin etməsi faktı onu göstərir ki, İskəndər ona təhvil verilən Əlincəni öz mülkü hesab etmiş və qala divanının başçılığına atası ilə məsləhətləşmədən Əmir Şəhriyarı təyin etmişdi. Digər Qaraqoyunlu şahzadəsi Pırbudağın Bağdaddakı divan əmirinin Mir Əli Şükür adlı əmir olması da məlumdur.⁷⁷ «Kitabi-Diyarbəkriyyə» də əmir-divanın möhtərəm bir dövlət işçisi olduğunu nəzərə çatdırır: "Sahibqran... ali divanın əmiri, dövlət dayaqlarından biri, ağıllı, müdrik və təcrübəli Əmir bəyi

⁷⁵ Yenə orada; Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.61

⁷⁶ Tarixi-qızılbaşın, səh.37

⁷⁷ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə....səh.61

Şiraza hakim təyin etdi.⁷⁸ Ə.Tehraniyə görə, bəzən bir dövlətin bir yox, iki əmir-divanı olur və bu vəzifə şərikli icra edilirdi.⁷⁹

Vəkil: XV əsr Azərbaycanda feodal dövlətlərinin idarə olunmasında vəkilin də xüsusi rolu olmuşdur. O, şah adından çıxış edir, bəzi hallarda şahın əvəzçisi kimi əmirül-üməra ilə birlikdə hərbi səfərlərə də çıxırdı. Qaraqoyunlular 1411-ci ildə Ərzincana hücum edən vaxt Qara Yusif bu hərbi yürüşün çox uzandığını görərək oranı ələ keçirməyi öz vəkilinin öhdəsinə qoymuş və özü geri qayıtmışdı. Bəhs olunan dövrdə, xüsusilə Qaraqoyunlular vaxtı mənbələrdə tez-tez «vəkil» sözü əvəzinə «vükəla» (vəkillər) işlədilir ki, bunun da, şübhəsiz səbəbi vardır. O vaxtlarda hərbi yürüşlər zamanı orduya başçılıq bir neçə şəxs tərəfindən icra olunduğu üçün hökmdarın adından hərəkət edib, müəyyən tapşırığı yerinə yetirən məsul şəxslər «vükəla» adlanmışlar. İndi görək Qaraqoyunlu dövrünə aid olan «vükəla» ifadəsi sonralar Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən «vəkalət» kimi ali vəzifənin icraçılarına aiddirmi? Əsla yox! Çünki Qaraqoyunlu dövlətinin təsviri zamanı müxtəlif mənbələrdə vəkalət vəzifəsinə əhəmiyyət verilməməsi ilə izah etmək olar. Doğrudur, yuxarıdakı misaldan da vəkillərin şah əvəzçiləri kimi fəaliyyətləri məlum oldu, lakin şübhəsiz ki, həmin vəkillər sonralar böyük rolu olan Ağqoyunlu və Səfəvi vəkillərindən fərqli idilər.⁸⁰ Vəkalət vəzifəsinin formalaşması, fikrimizcə, Ağqoyunluların hakimiyyətdə olduqları zaman həyata keçmişdir. Məlumdur ki, bu dövlətə 12 il başçılıq edən Yaqub şahın vəkili Şeyx Nəcməddin Məsud olmuşdur. Bu şeyx XVI əsrin əvvəllərində yenidən yaradılan Səfəvilər dövlətinin də vəkili kimi fəaliyyət göstərmiş, Şah İsmayıl Səfəvinin ən etibarlı köməkçilərindən biri olmuşdur.⁸¹

«Əhsənüt-təvarix» əsərində verilən aşağıdakı məlumat əsasən Ağqoyunlu dövlətlərində vəkalət mənəbi hətta bəzən əmirül-üməradan da üstün olubdur. Tarixi faktdır ki, Yaqub şahın öldürülməsindən sonra hakimiyyəti Əmir Sufi Xəlilin köməyi ilə şahzadə Baysunqur ələ almış və dövlətin əmirül-ümərası vəzifəsinə Fərrux bəy təyin edilmişdi. Gənc şahın adından dövləti vəkil kimi idarə etməyi əmirül-üməra olmaqdan üstün tutan Sufi Xəlil o zaman məhz vəkaləti öz əlinə keçirmişdi.⁸²

Bir mənbədə vəkil Sufi Xəlildən sonra Ağqoyunlu dövlətinin vəkili vəzifəsinə ələ keçirən Süleyman bəy Bicən haqqında bu məlumat vardır: «Süleyman Bicən Diyarbəkrdən Sufi Xəlilə hücum etdi. Vanda tərəflər arasında cəng oldu ... Sufi Xəlil qətlə yetirildi və Süleyman onun əvəzinə Mirzə Baysunqurun (Yaqub Ağqoyunlunun oğlu - Ş.F.) cümlətul-məliki oldu.» Biz başqa

⁷⁸ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.287.

⁷⁹ Yenə orada, səh.171.

⁸⁰ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə...,səh.50

⁸¹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə...,səh.50-51.

⁸² Yenə orada, səh.50.

mənbələrdə vəkilə «cümlətul-məlik» («baş məlik») kimi yüksək epitetin verildiyinə təsadüf etmədik.⁸³

«Əhsənüt-təvarix»də vəkalət vəzifəsinin üstünlüyünü təsdiq edən başqa fakt da vardır: 1497-ci ildə Uzun Həsənin nəvəsi Gödək Əhməd (o, həmçinin II Sultan Məhəmməd Fatehin də nəvəsi idi) Ağqoyunlu Rüstəm şahı məğlub edib, taxt-tacı ələ keçirən vaxt Kirman valisi Eybə Sultan və Şiraz valisi Qasım bəy Pornak ona qarşı sui-qəsd hazırlamaq qərarına gəlmişdilər ki, Uzun Həsənin digər nəvəsi Sultan Muradı Şirvandan gətirib taxta çıxarsınlar və özləri yeni şahın vəkili olsunlar. Bu faktla o zaman vəkalət mənsəbinin böyük üstünlüyü nəzərə çatdırılır və eyni zamanda vəkilliyin bəzən müştərək icra edildiyi aydınlaşır.⁸⁴

Orta əsr tarixçiləri vəkilə «iqtidar sahibi», «ixtiyar sahibi», vəkalət mənsəbinə isə «ali vəzifə», «şərəfli mənsəb» demişlər.⁸⁵ Vəkil «ölkənin ixtiyarlı adamı» da adlandırılmışdır.⁸⁶ Bacarıqlı vəkilin işə cəlb edilməsi zəruri və təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi qarşıda dururdu. Belə ki, 1498-ci ildə qardaşı Məhəmmədi Mirzəyə qalib gəlib, yenidən Təbrizdə taxta çıxan Əlvənd Ağqoyunlunun ilk işi özünə vəkil təyin etmək olmuşdu və o Lətif bəy adlı məşhur bir əmiri özünün vəkili elan etmişdi.⁸⁷

Ə.Tehranninin məlum əsərində vəkilin bəzən hətta divan işlərinə başçılıq etməsi də göstərilir.⁸⁸

Baş vəzir və vəzirlər: Mərkəzi dövlət aparatında mühüm yerlərdən biri də dövlət gəlirləri və maliyyə idarələrinin işləri ilə məşğul olan baş vəzirə məxsus idi. O, həmçinin ölkənin xarici işləri ilə də məşğul olur, səltənətin mülki-inzibati idarələrinə başçılıq edirdi.⁸⁹ Mənbələrin çoxunda baş vəzirə «etimadüd-dövlə» («dövlətin etimadı») deyildiyi göstərilmişdir ki, bununla da vəzirin böyük etimada layiq olduğu nəzərə çatdırılır. Baş vəzir «divana» rəhbərlik etdiyinə görə «divan sahibi» də adlandırılmışdır ki, bu məsələdə onunla, yuxarıda bəhs etdiyimiz «sahib-divan» yaxud «əmir-divan» vəzifəsi arasında nəsə bir ümumi yaxınlıq nəzərə çarpır. Ola bilsin ki, bu iki vəzifə bəzən eyni şəxs tərəfindən idarə olunmuş və biri digərini əvəz etmişdi.⁹⁰ «Tarixi aləmarayi Əmini» əsərində göstəriləsinə görə Ağqoyunlu sarayında uzun müddət baş vəzir işləmiş, habelə Sultan Xəlil Ağqoyunlunun da vəziri olmuş Şah İmadəddin Salman Deyləmi «mülki və mali

⁸³ Bax: Tarixi-qızılbaşın, səh.18.

⁸⁴ Yəne orada, səh.50-51.

⁸⁵ Məsələn, Xandəmir, Həsən bəy Rumlu, İskəndər bəy Münşi və s.

⁸⁶ Yəne orada, səh.51.

⁸⁷ Ş.Fərzəliyev, Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.51.

⁸⁸ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.264.

⁸⁹ İ.P.Petruşevski, göst.məq. məcmuəsi, səh.198.

⁹⁰ Ş.Fərzəliyev, Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.51. Qeyd: Prof.S.M.Onullahi yazır: Baş vəzir ali divana rəhbərlik edir və buna görə də sahib-divan adlanırdı (Bax: Azərb.tarixi «Elm», III c. səh.105).

işləri» («cəhəti-kifayati-mühimməti-mülki və mali») tənzimləməkdən ötrü İraqa göndərilmişdi.⁹¹

Həsən bəy Rumlu da dövlətin bütün mali və mülki işlərinə rəhbərliyin baş vəzir tərəfindən həyata keçirildiyini bildirir. Vəzirin vəzifəsinə aşağıdakı işlər daxil idi:

- a) divan gəlirlərinin artırılması;
- b) dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi;
- v) inşaat və əkinçiliyin həcmə artırılması;
- q) döyüşçülərə və rəiyyəyə diqqət göstərilməsi;
- d) vilayətin abadlaşdırılması.⁹²

Maliyyə divanının bütün sənədləri baş vəzirin möhürü ilə möhürləndikdən sonra hüquqi sənəd kimi rəsmiləşdirilmiş hesab olunurdu.

Ayrı-ayrı hakim və şahzadələrin də vəzirləri olurdu. «Əhsənüt-təvarix»də Şirvanşah I İbrahim Qazi Bayazid adlı bir vəzirinin adı çəkilmişdir. Şahzadə Qara İskəndərin vəziri Seyid Mahmud, Həsənəli Qaraqoyunlunun vəziri isə Xacə Şəmsəddin idi. Həsənəli 1458-ci ildə atası Cahanşaha xəyanət edərək Təbrizi tutmuş, az sonra atasının onun üstünə qoşun çəkdiyini eşidib şəhəri tərk etməyə məcbur olmuşdu. Təbrizi yenidən ələ alan Cahanşah oğlunun təqsirinin bağışlanmasıdan ötrü ilk növbədə onu bu işə sövq edən vəziri Xacə Şəmsəddini öldürməyi tapşırmış və Həsənəli əmri yerinə yetirmişdi. Bu misalla vəzirin şahzadə üzərində olan təsir gücü nəzərə çatdırılır.

Vəzir də vəkil kimi məşhur əmirlərdən təyin edilirdi. Cahanşahın qətlindən sonra Təbrizdə taxta çıxıb, bir neçə gün (bəlkə də ay) hökmranlıq edən Arayəş bəyim (Qara İskəndərin qızı - Ş.F.) Əlaəddin Sədiq Kəcəcini özünə vəzir təyin etmişdi. Arayəş bəyimi məğlub edib yenidən taxta çıxan Həsənəli vəzir Əlaəddini vəzifəsində saxlamış, Əmir Aşur Məcidəddin İsmayılı da onunla birlikdə vəzir etmişdi. Görünür Həsənəlinin divanında baş vəzir Əlaəddin Sədiq Kəcəci olmuşdur. Onun qohumu Şeyx Məhəmməd Kəcəci isə Baysunqur Ağqoyunlunun vəziri idi.⁹³

Vəzirlər hərbi yürüşlərdə də iştirak edir, onların xidmətləri yalnız mülkü və mali işlərdə məhdudlaşmırdı. Baş vəzirin ixtiyarında bir neçə min silahlı əsgər olurdu.⁹⁴

Teymurilər dövlətində Əmir Teymuru, qüdrətli bir dövlət başçısı kimi vəzir vəzifəsini tutan şəxsin şəxsiyyəti daim düşündürmüşdür. O, dəfələrlə öz əsərində vəzir və vəzərat məsələlərinə qayıdır, övladlarına məsləhətlər verir: "Vəzir öz

⁹¹ Фазуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-арай-и Амини, Баки, 1987, səh.47

⁹² Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.53-54

⁹³ Yenə orada. səh.54.

⁹⁴ Yenə orada. səh.54-55.

vəzifəsini saflıq, düzgünlüklə görməyə başlayarsa, dövlətin maliyyə, mülkiyyət işlərini dəyanətlə, savab ilə, nəfsinin qulu olmadan, əmanətə xəyanət eləmədən yerinə yetirərsə, bu cür vəziri ən yüksək mərhələlərə yüksəltmək lazımdır. Hansı vəzir nəfsi pozuqluq eləyərək məmləkət işlərini yaman yola qoyarsa, çox keçməz ki, həmin məmləkətdən xeyir-bərəkət göyə çəkilər." (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri" səh. 70-71).

Əmir Teymur ümumiyyətlə vəzirlər barədə çox danışır ki, bu da onun bu ali vəzifəyə böyük üstünlük verməsindən irəli gəlir: "Maliyyə vəzirləri maliyyə məsələlərində xəyanət eləyərək var-dövlətin bir hissəsinin arasına keçmiş olsalar, yoxlanılsın... Əgər mənimsənilən məbləğ mənimsəyənin maaşından üç dəfə artıq olarsa, onda maliyyə vəzirinin bütün malı, mülkü dövlətə hədiyyə şifətində əlindən alınsın." Əlbəttə, belə ciddi cəzalandırılan vəzir oğurluqdan çəkinər, dövlət malına əl uzatmaz. Əmir Teymur sərt cəzalar verməklə hakimiyyətdə olduğu müddətdə dövlət xəzinəsinə son dərəcə zənginləşdirmişdi. Bunu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Əmir Teymur "Tüzüki-Teymuri" əsərində təkcə vəzirlərin cəzalandırılmasından bəhs etmir, bacarıqlı və ləyaqətli vəzirlər barədə də müəyyən fikirlərini bildirir: "Tədbir və qılinc gücünə hər hansı məmləkəti zəbt eləyən, yaxud himayə eləyərək saxlayan vəziri əziz tutmaq, ona hörmət-izzət göstərmək lazımdır. Onun rütbəsini artırmaq, onu "qılinc və qələm" sahibi" adlandırmaq lazımdır. (Bax: "Göst. əsər" səh.71)

Sədr: Dövlət idarəçiliyində tutduğu mövqeyə görə XVI əsr Səfəvi dövlətində əmirül-üməradan sonrakı yer sədrə məxsus olmuşdur. Lakin, XV əsr Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində sədarət mənəbini aparan şəxsin rolu bir əsr sonrakı sədrin rolundan fərqlənir və elə də böyük üstünlüyə malik deyildi. Dövrün mənbələrində hətta XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərində vəkil və vəzirin mövqelərinin sədrə nisbətən daha üstün olduğu aşkar nəzərə çarpır və XV əsrin sonu istisna olmaqla sədrin fəaliyyəti, əsasən, göstərilmir. Buna baxmayaraq, tarixçilərin əksəriyyəti bu vəzifəni «yüksək vəzifə» adlandırmışlar.⁹⁵ Həsən bəy Rumlu və başqalarının əsərlərində Qaraqoyunlu dövlətində sədrin oynadığı rol az işıqlandırmasına baxmayaraq, Ağqoyunlu dövlət aparatında sədrin icra etdiyi vəzifənin getdikcə ön plana çəkildiyinə işarə edilmişdir ki, bu da, zənnimizcə, dövlət işlərində dinin rolunun artması ilə əlaqədardır. «Əhsənüt-təvarix» əsərində Ağqoyunlu dövlətinin sədri Qazi İsa «sədarət mənəbi və dini işlər vəzifəsinin sahibi» adlandırılır,⁹⁶ lakin bir müddət sədrlik edən bu şəxsin dövlətdə «ixtiyar sahibi» sayılan və vəkil olan Sufi Xəlilin fərmanı ilə öldürülməsi sədarət vəzifəsinin dövlətdə hələ o qədər də möhkəm mövqe tutmadığını göstərir.

⁹⁵ Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, səh. 110, Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl-Hüseyni əl-moddəu be Xandəmir. Tarixi-həbibüs-siyər, III cild, Tehran, h.1333, səh.549; Mirza bəy əl-Həsən əl Hüseyni Cünabadi. Rövzətüs-Səfəviyyə (Azərbaycan Tarix institutunun Elmi Arxiv, inv.№ 2614/5, vərəq 126-a.)

⁹⁶ Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix, Tehran, səh.633.

Yeri gəlmişkən, sədr Qazi İsa və onun səlahiyyətləri barədə bir neçə söz: Məşhur tarixçi Fəzullah ibn Ruzbehan Xunci (Prof. S.M.Onullahi böyük iqtisadiyyatçı, tarixçi və şair olmuş Fəzlullah ibn Ruzbehanın təxəllüsünü onun doğulduğu "Xunəc" kəndi ilə əlaqələndirib "Xunəçi" kimi yazmışdır. Bizim bu iddiyaya qarşı etirazımız yoxdur, lakin S.M.Onullahidən başqa bütün alimlər F.Ruzbehanı "Xunci" kimi təqdim etdikləri üçün biz də həmin ifadəni "Xunci" kimi saxladıq - Ş.F.) öz tarix kitabında XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu dövlətinin quruluşu və dövlət başçılarının siyasi fəaliyyətləri barədə olduqca faydalı məlumatlar vermişdir. Onun «Tarixi-ələmarayı-Əmini» adlı əsəri Uzun Həsən Ağqoyunlunun ölümündən sonrakı hadisələri, xüsusən Sultan Yaqubun (hakimiyyət illəri: 1478-1490) və Baysunqurun (hakimiyyət illəri: 1490-1492) həyat və fəaliyyətlərini ətraflı işıqlandırır, dövrün ictimai-iqtisadi məsələlərini qabarıq verir. Fəzullah Xuncinin məşhur Ağqoyunlu sədri barədə dediklərindən bir neçə cümləni misal gətirmək maraqlı olardı. Müəllif yazır: «Qazi İsa Sədrin Yaqub xan dövlətinin təməlinin qoyulmasında əvəzsiz iştirakı olmuşdur. Bütün vəzifə sahiblərinin təyinat və işdən çıxarılmalarında onun sözü həlledici idi. Hakimiyyətin cilovu tamamilə onun əlində idi... Qazi öz dərəcəsinin əhəmiyyətini olduqca qaldırdı. Onun razılığı olmadan heç bir dini, yaxud dövlət işi həll oluna bilməzdi. Əlahəzrətin (Sultan Yaqubun - Ş.F.) ona münasibətini görənlərin heç biri, heç bir məsələni əvvəlcə qaziyə təqdim etmədən həll edə bilməzdi. Buna görə də bütün şahzadələr, əmirlər, qazilər, vəzirlər və əyanlar tamamilə ondan asılı idilər. Zəngin və məşhur adamlar onu salamlamaq, ya da diqqətinə yetməkdən ötrü onun qapısı önündə yığılıb gözləyirdilər. O, nəfsani fəzilətlərlə bəzənən bir adam idi və dinin möhkəmlənməsi yolunda nə hökmdarlardan, nə də firıldaqçı adamlardan (mütəqəllib) qorxub çəkinmirdi. O, Peyğəmbərin din bağçasını bəzəmək istəyirdi. Onun ən əsas məqsədi Çingiz yasalarının (qanunlarının - Ş.F.) qaranlıq pərdəsi altında gizlənən mülki işləri (ümuri-mülki) qaydaya salmaq idi. Həqiqətən də din çiçəkləndi, qazinin məsləhəti ilə üləmalar və ləyaqət sahibləri 1000 түмән və daha artıq məbləğ pul ilə mükafatlandırıldılar ki, əlahəzrət həmin pulu onlara soyurqal şəklində verirdi... Bu hal 894-cü ilin səfər ayının başlanğıcına qədər (yanvar 1489) davam etdi və Qaraağac qışlağında qazinin hakimiyyəti təxminən hökmdarın səlahiyyətinə yaxınlaşdı».⁹⁷

Fərzullah Xunci yazır ki, Qazi İsa Sədr istəyirdi ki, qanuni maliyyə tədbirləri həyata keçirməklə tamğa adlı ticarət vergisini aradan qaldırsın, alış-veriş əməliyyatları genişlənsin, xəzinəyə gəlir gətirən mənbələr çoxalsın, «mal qapıları»

⁹⁷ Yenə orada

(əbvab əlmal) açılınsın.⁹⁸ Lakin, onun istəkləri həyata keçmədi və o Qarabağda olarkən vəkil Sufi Xəlil tərəfindən öldürüldü.⁹⁹

Bir daha xatırladaq ki, XV əsrin əvvəlində dövlətdə sədrin vəzifəsi məhdud idi və əsrin sonundakı sədrin vəzifəsindən, məsələn Qazi İsanın, xeyli az əhəmiyyət kəsb edirdi. Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində olan Bağdad əyaləti, «Əhsənüt-təvarix»də göstəriləyinə görə h.847 (m. 1443/44)-ci ildə Cahanşah tərəfindən şahzadə Məhəmmədi Mirzəyə verilmiş, amma şahzadə azyaşlı olduğundan şəhər işlərinin idarəsi Abdulla adlı bir şəxsə tapşırılmışdı.¹⁰⁰ Müəllif Abdullanın vəzifəsinin adını göstərmirsə də, onun hökmdarın oğlu Məhəmmədi Mirzənin lələsi və sarayında sədarət mənsəbinin sahibi olduğu bilinir, lakin səfəvi sədrlərinin XVI əsrdə gördüyü işlərin ancaq ikisinin («həll və əğd» - yəni bir sıra işlərin «açılması və bağlanması») Qaraqoyunlu sədri Abdulla tərəfindən icra edilməsi o zaman sədrin fəaliyyətinin həqiqətən də məhdud olduğuna dəlalət edir.¹⁰¹ Buna baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı əsrlərdə olduğu kimi, XV əsr sədrlərinin də ən əsas vəzifələrindən biri dini işlərlə məşğul olmaq və vəqf idarələrinə rəhbərlik etmək olmuşdur.¹⁰²

Beləliklə aydın olur ki, dövlətdə tutduqları məqam və daşıdıqları vəzifənin səlahiyyətinə görə qaraqoyunlu və ağqoyunlu sədrləri səfəvi sədrlərindən fərqli olmuşlar. «Nameyi-nami» əsərində də müxtəlif dövlətlərin sədrləri biri-birindən fərqləndirilir: «Sədrlərin vəzifəsi hər dövrdə və hər bir hökmdarın xidmətində müxtəlif olmuşdur»¹⁰³

Hakim: XV əsr Azərbaycan feodal dövlətləri tarixində hakimin də özünəməxsus yeri və fəaliyyəti olmuşdur. Göstərmək lazımdır ki, «hakim» də başqa istilahlar kimi həm geniş, həm də dar mənada işlənmişdir. Həsən bəy Rumlu bəzən şahları da hakim adlandırır. Məlumdur ki, şahın tabeliyində olan ölkə, vilayət və şəhərlər həmçinin hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Onlar xüsusi fərmanla məşhur əmirlərdən təyin edilirdi. «Kitabi-Diyarbəkəriyyə»də oxuyuruq: «Cahanşah Mirzə Azərbaycan hüduqlarından İraqa yaxınlaşdı və Xacə Mahmud Heydərin İsfahan hakimi təyin olunması barədə fərman göndərdi. Xacə Mahmud hakimlik vəzifəsinin icrasına başladı. Qış ötüb keçdikdən sonra Cahanşah İsfahanı öz oğlu Məhəmmədi Mirzəyə verdi».¹⁰⁴

Hakimlər xəzinəyə hər il müəyyən miqdar vergi verir, şaha vaxtaşırı hədiyyə göndərir və müharibə vaxtı əsgəri qüvvə ilə kömək edirdilər. Hakimlərin

⁹⁸ Yenə orada. səh.106.

⁹⁹ Yenə orada. səh.111. Qeyd: Qazi İsanın öldürülməsi barədə yuxarıda dəfələrlə istinad etdiyimiz belə bir məlumat vardır: «Sufi Xəlil... düşmənçilik etdiyi dəstəni aradan götürdü, o cümlədən sədr Qazi İsanı... həbs edib ordubazarda (əskər bazarı - Ş.F) boğazını kəsdi. (Bax: Tarixi-qızılbaşan, səh.17-18).

¹⁰⁰ Həsən Rumlu.. Əhsənüt-təvarix, Tehran, səh.250.

¹⁰¹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə...,səh.48.

¹⁰² Xandəmir. Nameyi-nami, Azərb.EA Olyazmalar İnstitutunun kitabxanası, inv №3583, vər.16a.

¹⁰³ Yenə orada, vər.42b.

¹⁰⁴ Kitabi-Diyarbəkəriyyə, səh.175.

ən mühüm xüsusiyyəti onların hərbi qüvvələrə başçılıq etmələrində idi. Hakim bəzən əlindən çıxarılan əyaləti «böyük xərcə» geri alırdı ki, bu da hakimin hakimiyyəti əlindən verməmək ehtirasını göstərir,¹⁰⁵ Tarixi mənbələrdə inzibati cəhətcə tutduqları yerə görə hakimlər bu dərəcələrə bölünmüşlər: vilayət, şəhər və qala hakimləri. Axırıncılara «kutval» da deyilirdi. Təyin olunduğu yerə gedən hakim özü ilə şahın təsdiq edib ona verdiyi hökm sənədini - «nişan»ı aparırdı. Nişanda adı göstərilən yerin ona çatdığı yazılır, əhalidən hakimi peşkeşlə qarşılamaşı, qala və xəzinə açarlarının təqdim edilməsi və ona sözsüz itaət olunması yazılırdı.¹⁰⁶ Hakimin vilayətdəki işləri barədə Ə.Tehraninin bir məlumatı dolğun təsəvvür yaradır. Söhbət Uzun Həsənin, onun yanına qaçıb sığınan teymuri Yedigər Məhəmməd hakimi təyin etməsindən gedir: «Sahibqran... padşahzadə Yedigər Məhəmməd Sultanı yanına çağırıb ona bayraq və təbil verdi... əmr etdi ki, Xorasana gedib öz irsi mülkündə hakimiyyət bayrağını ucaltsın... Şahzadə Məhəmməd bəy təyin olunduğu İsfahana çatdı və öz qədəmləri ilə o məmləkəti şəərəfləndirdi. Şəhərin böyükələrinə və ayanlarına rütbələrinə uyğun hörmət və iltifat göstərdi. Vilayətin illərlə zülm və sitəm çəkmiş, qəm və kədər yükü altında inləyən əhalisində öz səxavətli və mərhəmətli təbiəti ilə ümid doğurdu. Təqribən bir ay müzəffər qoşunu təchiz etmək üçün İsfahanda dayandı. Divan məmurları vilayətin maliyyə işlərini qaydaya salmaq və vergiləri toplamaqla məşğul oldular. Mülkədar və rəiyyətlər həzrət sahibqranın günbəgün artan ədalətini görüb sevinclə bir ildə verməli olduqları vergini bir dəfəyə verdilər».¹⁰⁷

Hakimə «daruğə» («darğa») da deyilmişdir ki, işləndiyi mənə baxımından hakim və daruğə sözləri bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. XVI əsrdə bu iki istilah bir-birindən çox fərqlənmiş və daruğə hakimin əli altında olan şəxs kimi fəaliyyət göstərmişdir. XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin quruluşunda isə hər iki istilah təqribən eyni şəxsə mənsub olmuşdur, yəni o zaman doğrudan da müəyyən inzibati sahəni idarə edən şəxsə həm hakim, həm də daruğə deyilmişdir. Məsələn, Uzun Həsənin nəvəsi Əlvənd 1481-ci ildə vəfat etdikdən sonra əmirlərin bir neçəsi Yaqub Ağqoyunlunun sarayına məktub yollayıb daruğə göndərilməsini xahiş etmişlər. Aydınır ki, əmirlərin xahişi onlara hakim göndərilməsindən ötrü nəzərə çatdırılmış və burada daruğə hakim sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.

«Tarixi-qızılbaşan» kitabındakı bir məlumat da «daruğə» və «hakim» istilahlarını eyniləşdirir. Anonim müəllifin bu kitabında oxuyuruq: «Həsən bəy (Uzun Həsən - Ş.F.) həmin qışda Muğanda qışladı və bütün İraq və Azərbaycana daruğələr yolladı».¹⁰⁸ Bu misaldakı «daruğə», heç şübhə yoxdur ki, hakimdir.

¹⁰⁵ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.56.

¹⁰⁶ Yenə orada

¹⁰⁷ Kitabı-Diyarbəkəriyyə, səh.274-275.

¹⁰⁸ Tarixi-qızılbaşan, Tehran, h.1361 (m.1982), səh.15.

«Daruğə» istilahlı hakim mənasında işləndikdə hakimin rütbəsi, yəni onun hakimiyyəti (əmarət) dərhal nəzəri cəlb edir. Bunun əksinə olaraq «daruğə» istilahlı dar mənada işləndikdə bu daruğəliyin əmirlik olmadığı aydınlaşır. Məsələn, 1499-cu ildə Sultan Murad və Məhəmməd Mirzə Ağqoyunlular döyüşərkən, birinci tərəfin dövlət bayrağı yerə düşmüşdü. Həsən bəy Rumlu göstərir ki, Pəhlivan Şahi adlı bir döyüşçü cəld həmin bayrağı qaldıraraq, geri qaçmaqda olan Sultan Murad döyüşçülərini qaytardı və onlar yenidən gəlib həmin bayrağın altında toplaşdılar. Döyüş qələbə ilə bitdikdən sonra Sultan Murad döyüşçüləri ruhlandıraraq Pəhlivan Şahiyə kəndinin daruğəliyini verir. Camaat ondan nə üçün Sultan Muraddan əmirlik istəmədiyini soruşduqda o, cavab vermişdi: «Atam o kəndin əkinçisi idi, mən isə daruğəsi olmuşam».¹⁰⁹ Hakim və daruğə vəzifələrinin eyni olmadığını göstərən başqa bir misal: 1500-cü ildə Bakı qalasının hakimi şahzadə Qazi bəyin arvadı, daruğəsi isə Əbülfəttah bəy idi.¹¹⁰ Hakimlərin öz idarə aparatı - sədri, vəkili, vəziri və qoşunu olmuşdur.¹¹¹

Möhrdar : Görkəmli saray nümayəndələrindən biri olan möhrdarın da fəaliyyəti saray aparatının təkmilləşdirilməsinə kömək etmişdir. Möhrdar şahın xüsusi möhrünü qoruyan şəxsə deyilirdi. Onun sənədlərə vurduğu möhür şahın imzası demək idi. Zərurət olduqda möhrdar hərbi səfərlərdə də iştirak edir, şəxsən döyüşürdü.¹¹² «Kitabi-Diyarbəkriyyə»də biz bir neçə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu möhrdarının adlarına təsadüf etdik.¹¹³ Lakin, təəssüf ki, bu müəllif möhrdar vəzifəsinin mahiyyəti barədə heç nə demir. Onun möhrdarı həmişə döyüşlərdə təsvir edilir. Məsələn, «Şeyx Əli Möhrdar... arxadan bir qılınç zərbəsi endirdi ..., atdan düşdü... o, yaralı idi».¹¹⁴ Yaxud, «Şeyx Əli Möhrdar əksər döyüşlərdə olduğu kimi bu döyüşdə də mərdlik və cəsarət nümunəsi göstərərək yeddi dəfə düşməyə qalib gəlmişdir».¹¹⁵ Həsən bəy Rumlu möhrdarın möhrünü «böyük möhür» adlandırır.¹¹⁶

Yuxarıda nəzərə çatdırıldığı kimi, bu mülki-inzibati vəzifələrin XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin quruluşunda əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Sarayda, dövlət idarələrində və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərən aşağıdakı vəzifələr də məlumdur:

¹⁰⁹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.57.

¹¹⁰ Yəni orada.

¹¹¹ Yəni orada. Daruğə istilahlı burada ətraflı məlumat üçün bax: Şahin Fazil. «Daruğə» istilahının mənə dəyişənliyi, Xorasan c-1 №5, Kabul, h.1360/m.1982(fars dilində).

¹¹² Yəni orada, səh.63.

¹¹³ Kitabi-Diyarbəkriyyə, səh.111-112,115,123,140...

¹¹⁴ Yəni orada. səh.123.

¹¹⁵ Yəni orada. səh.140.

¹¹⁶ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, səh.63.

Mustovfi (maliyyə işlərinə baxan məmur), münşiyəl-məmalik, eşikağası, qapıçı, pərvanəçi (rəsmi məktub və fərmanları yazan katib), xəzinədar, mehmandar, çaşniqər yaxud bekavul (aşxana rəisi), quşçu (şahın ov quşlarına nəzarət edən məmur), məşəldar, şirəçi yaxud ayaqçı (saray üçün şərab və şərbət tədarük olunmasında məsul şəxs), fərtaş (saray və mülki idarələrdə xidmətçi), kitabxana qulluqçuları, cərrah, süfrəçi və s.). Yuxarıdakı bəzi vəzifə sahiblərinin bir neçəsi barədə müxtəsər məlumat vermək mümkündür.

Pərvanəçi: Sarayın rəsmi sənədlərini qələmə alan hörmətli katiblər pərvanəçi adlanmışlar. Vəzifəsinin müəyyən mənada mirzəçilik olmasına baxmayaraq, pərvanəçiyə hərbi tapşırıqlar da həvalə olunur, ona diplomatik missiyanın yerinə yetirilməsi tapşırılır, hətta döyüşlərdə iştirak etmək də həvalə olunurdu. Ə.Tehrani yazır ki, Cahanşah Qaraqoyunlu Şiraza hakim təyin etdiyi oğlu Pərbudağı dikbaşlığına görə cəzalandırmaq üçün Şiraza yollananda şahərin ən mühüm giriş qapısının (darvaza) mühafizəsi şahzadə tərəfindən İbrahim bəy Pərvanəçiyə tapşırılmışdı, lakin, «pərvanəçi peşmanlıq yoluna qədəm qoyub qaçdı və ona tapşırılan darvazanı buraxıb Cahanşahın düşərgəsinə gəldi... Onun qaçmağı Pərbudağın süqutunu yaxınlaşdırdı və Cahanşahın adamlarında Şirazın fəth olunacağına ümid yaradı». ¹¹⁷ Sultan Xəlil Ağqoyunlunun bir neçə aylıq hakimiyyəti zamanı (1478) Əmir Cəlaləddin Qutlu bəy və Cəlaləddin Həsənəli bəy onun pərvanəçiləri idilər. ¹¹⁸

Pərvanəçi son dərəcə etibarlı şəxslər arasından seçilir və ona bəzən sultanın maliyyə işləri də tapşırılırdı, qızıl etibar olunurdu. Fəzullah Ruzbehan yazır ki, Yaqub Ağqoyunlu hakimiyyəti qardaşı Sultan Xəlildən almaqdan ötrü Təbriz üzərinə yürüşə başlayanda bir müddət Ərciş çayı kənarında dayandı. «Orada ona təzim etmək üçün çoxlu əmir və əyanlar gəldilər. Çoxlu pul paylandı ki, bu işi qoltuğunda qızıl kisələri tutmuş pərvanəçi icra edirdi». ¹¹⁹

Mustovfi: Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu divanlarında maliyyə işlərinə mustovfillər rəhbərlik edirdilər. Sədr Qazi İsa Savəcinin babası Şükrulla Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə şahın maliyyə vəkili, yəni mustovfisi olmuşdu. ¹²⁰ Qardaşı Sultan Xəlildən sonra Ağqoyunlu taxtında əyləşən Yaqub tərəfindən dərhal «şah fərmanı» verilir və fərmanda vergilərin (xariciyyəti-məmalik) ixtisarı (təxfif) öz əksini tapır. F.Xunci yazır ki, divan mustovfiləri tərəfindən həmin vergilərdən yığılan gəlir müəyyən edildi və onun ümumi məbləği 70.000 tümən oldu və bu məbləğ dərhal ləğv edildi. ¹²¹

Münşiyəl-məmalik: V.F.Minorskiyə görə, münşiyəl-məmalik xarici işlər vəziri kimi bir vəzifənin sahibi olmuşdur. Eyni zamanda o dövlətin müxtəlif

¹¹⁷ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.195.

¹¹⁸ S.Onullahi. Göst.məq. səh.44.

¹¹⁹ Fəzullah Xunci, göst.əsər, səh.52.

¹²⁰ Yəni orada.

¹²¹ Yəni orada.

məsələlərinə dair məktubların hazırlanması və göndərilməsi işi ilə də məşğul olurdu. Bu vəzifə dövlət və ölkənin mühüm sahəsindən biri idi.¹²²

Bir çox tarixi salnamələrdə şah və iri feodalların xidmətçiləri olan bu kimi vəzifə sahibləri barədə çoxlu qeydlər mövcuddursa da, təəssüf ki, mənbələr onların ehtiva etdiyi məzmun barədə məlumatlardan xalidir. Yəni dövrün elə məlumat kitabı yoxdur ki, onda Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvan dövlətlərinin quruluşunda mühüm rolu olan vəzifələrin əksəriyyəti barədə konkret bir fikir əks edilmiş olsun. Amma, bunun əksinə olaraq mənbə və ədəbiyyatda həmin vəzifə sahiblərinin demək olar ki, hamısının hərbi səfərlərdə şahla birlikdə olması, hətta onlarla döyüşdə iştirakı barədə qeydlər vardır. Məsələn, «...Əli bəy (Uzun Həsənin atası - Ş.F.) mərdlik göstərdi. Onunla birlikdə olan Məhəmməd Xəzinədar, Məhəmməd Bukavul döyüşdə çox böyük səy göstərdilər».¹²³ Yaxud, «Böyük döyüş oldu... Qazinin oğlu Əli Şirəci elə şücaətlər göstərdi ki, dövrünün adlı-sanlı adamları ona heyran qaldılar».¹²⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin quruluşunda mühüm rolu olan simalar barədə mənbələrdə və eləcə də ədəbiyyatda məlumatın nisbətən çox olmasına baxmayaraq, Şirvana aid məxəzlərdə elə məlumat, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Akad.B.Dorn 1861-ci ildə Qafqaza səyahət zamanı Salyanda «nahiyyə məşvərətçisi Mehdi bəyin köməyi ilə Şirvanşah Fərrux Yasarın 1474-cü il tarixli bir fərmanının surətini çıxarmışdı. Şirvanın dövlət idarə üsulu, əhalinin müxtəlif təbəqələri, rəiyyətin vəziyyəti, bir sıra vergilər və inzibati məsələlər haqqında məlumat verən bu sənəddə Şirvan tarixinin bir sıra işıqlandırılmamış məsələləri əks olunmuşdur. Sənədin tərtib edildiyi tarix Şirvan dövlətinin sosial-siyasi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş bir dövrünə təsadüf edir. O zaman Yaxın Şərqi zəngin dövlətlərindən biri sayılan Şirvanın bir sıra şəhərləri Avropa ilə Şərq ölkələrini birləşdirən karvan-ticarət yollarının əsas düyünlərində yerləşdiyi üçün ölkə tranzit ticarətində də mühüm rol oynayırdı».¹²⁵

Sənəddən müəyyən edildiyinə görə Şirvanşah Fərrux Yəsər Şirvan dövlətinə tabe olan Gəştəfi və Salyan vilayətlərinin, eləcə də Mahmudabad şəhərinin idarəsini böyük oğlu Şamxal Sultan Məhəmməd Qazi bəyə tapşırır və onun həmin yerləri necə idarə edəcəyini müəyyənləşdirir: müəyyən vəzifə sahiblərinin rütbəsini yüksəltmək, alçaltdmaq, müqavilə bağlamaq, müqavilələri ləğv etmək Məhəmməd Qazi bəyin hökmrənlik (hakimlik) səlahiyyətinə daxil edilir. Əhalinin

¹²² S.Onullahi. Göst.əsər. səh.44.

¹²³ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.67.

¹²⁴ Yəni orada, səh.138.

¹²⁵ Сборник статей по истории Азербайджана. Стр.210; С.Ашурбейли. Очерки истории средневекового Баку, Баку, 1964. səh.91; M.X.Nemətova XV əsr Şirvan tarixinə dair qiymətli sənəd, Azərbaycan SSR EA «Xəbərlər»i, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1966, №4, səh.63.

mülki, şəri məsələlərini ruhani alimlər və axundlarla müzakirə etmək, onların fikri ilə razılaşmaq şahzadəyə xüsusi tapşırıqlar və məsləhət görüldü.

Məhəmməd Qazi bəyə tapşırıqları ki, «İslam dininin qayda-qanununa əməl etsin, əzəmətli seydilərə, görkəmli şeyxlərə, imamlara hörmət bəsləsin, onlardan vergi toplanmasına yol verməsin». Sənəddə seydilər, şeyxlər ölkədə, hətta dünyada nizam-intizamın dayacağı kimi qeyd edilmişdir. Beləliklə bir daha məlum olur ki, bütün müsəlman Şərq dövlətlərində olduğu kimi Şirvanşahlar dövlətində də din əhlinə böyük intiyazlar verilmiş, onlar feodal Azərbaycan dövlətlərinin dayacağı olmuşlar.

Şirvanşah Fərrux Yəsar oğlundan tələb edirdi ki, yüksək rütbəli dövlət məmurlarına divan üçün vəsait toplayarkən ədalətsizliyə yol verməmələri üçün onların üzərində nəzarət etsin. Həddindən artıq soyğunçuluğa yol verməsinlər, elə etməsinlər ki, əhali dağılıb qaçsın. Günahkarları cərimə edərək dəftərlərdə qeyd olunmuş qayda-qanunlardan kənara çıxmasınlar. Bu sənədə görə Şirvanda möhkəm bürokratik dövlət aparatının və ciddi dövlət qanunlarına əsaslanan üsuli-idarə olmasını güman etmək olar.¹²⁶

3. Hərbi quruluş və məhkəmə sistemi

XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin quruluşu haqqında əlahiddə bir mənbə olmadığı kimi, bu dövlətlərin hərbi təşkilatları və məhkəmə sistemi barədə də xüsusi əsər yoxdur.

Bir qayda olaraq, döyüşə gedən ordunun başında hökmdarın özü dururdu. Qaraqoyunlulardan Qara Yusifin, Qara İsgəndərin, Cahanşahın, Ağqoyunlulardan Uzun Həsənin, Sultan Yaqubun, Rüstəm padşahın, Şirvanşahlardan I İbrahimin, Xəlilullahın, Fərrux Yəsarın döyüş şücaətləri barədə mənbələrdə məlumat boldur. Onlardan əvvəlki hökmdarlar da şəxsən döyüş meydanlarına gedir, özlərinin sərkərdəlik və döyüşçülük məharətlərini nümayiş etdirdilər. Məsələn, səlcuq, monqol, teymuri hökmdarları şəxsən böyük əzmlə vuruşur, vəzir, əmir və döyüşçülərə bir növ nümunə olur, hər qələbəni qılinc gücünə şəxsən əldə edərdilər. Əmir Teymur yazır: "Başıma polad dəbilqə, əynimə Davudi savut (hərbi süvari libas) geyindim, belimə misri qılinc bağladım, bahadırlıq və güləş taxtına əyləşdim. Turanlı divürəklilərin, Xorasan pəhləvanlarının, Gilan və Mazandaran batırlarının ürəklərinə səksəkə saldım və Sivas, eləcə də Gürcüstan qalalarını fəth elədim. Qalada dikbaşlıq eləyənlərin hamısını dəmirlə dağladım, qaladan ələ keçirdiyim bac-xəracı qalib əsgərlərimə payladım. Azərbaycandakı pozğun, başsız

¹²⁶Bu haqda məlumat üçün M.X.Nemətovanın məqaləsinə bax.

adamları tənbəh elədim. (Sultan Əhməd Cəlairi və Qara Yusif Qaraqoyunlularını nəzərdə tutur - Ş.F.)... 27 padşahın taxtını ələ keçirdim. İrana, Turana, Ruma, Məğribə, Şama, Misrə, Ərəb İraqına, Əcəm İraqına, Mazandarana, Gilana, Şirvana, Azərbaycana, Farsa, Xorasana, Dəşti-Ceteyə, Dəşti-Qıpçağa, Xarəzma, Xütəna, Babilistana, Baxtərzəminə, Hindistana padşah və hökmdar oldum... On iki yaşımdan dürlü-dürlü diyarları gəzdirdim. Əzab-əziyyət gördüm. Hər cürə tədbirə əl atdım, qoşunlar sındırdım, əmirlərdən və adi qulluqçulardan acı sözlər eşitdim, pislilər gördüm, lakin eşitdiyimi eşitməzliyə, gördüyümü görməzliyə vurdum. Qılıncımı qından çıxarıb döyüşə girdim, dürlü-dürlü məmləkətləri, vilayətləri ələ gətirdim. Dünyada ad çıxartdım." (Bax: "Əmir Teymurun vəsiyyətləri." səh. 47-48)

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində ordunun ən yuxarı zümrəsini şahla bir tayfadan olan əmirlər təşkil edirdi. Məsələn, Qaraqoyunlularda - barani, Ağqoyunlularda isə bayandurilər yüksək toxunulmazlıq hüququna və müstəsna səlahiyyətlərə malik idilər. Ağqoyunlularda bayanduri bəylərinə «boy bəyləri», əskərlərinə isə «boy nöqərləri» deyirdilər.¹²⁷ Şirvanşahlarda isə ordu müharibə gözlənilən təqdirdə yerli rəiyyət və tayfalarından yığılan adamlardan təşkil olunurdu.

Azərbaycan dövlətlərinin ordusu sarayın ixtiyarındakı nisbətən azsaylı qoşundan və ayrı-ayrı vilayətlərdə yaşayıb, yalnız hərbi yürüşlər zamanı cəmlənərək öz başçıları (sərdar) ilə birlikdə hökmdarın köməyinə yollanan döyüşçülərdən (çərik) ibarət olmuşdur. Piyada qoşun dəstələrinin təşkilinə isə ilk dəfə Qara Yusifin teymuri Şahruxla döyüşə yollanması zamanı təsadüf olunur.¹²⁸

Qeyd olunduğu kimi, ordunun böyük hissəsi çəriklərdən ibarət idi ki, onlara əsasən gəldikləri yerlərin tayfa başçıları rəhbərlik edirdi. «Xassə əskərlər» deyilən döyüşçü dəstələrinə (şahın tabeliyindəki əskərlərə) illik maaş verildiyi halda, çəriklərə yalnız onlar döyüşə çağırıldıqdan sonra pul ödənilirdi.¹²⁹

Ağqoyunlu qoşununda hökmdarın təminatında olub, müəyyən imtiyazlara malik qvardiya hissələri, boy və xassə nöqərləri vardı. Onlar əsasən Ağqoyunlu tayfalarından olan və hakimiyyət başında duran bayandurilərə mənsub idilər. Qoşunun ali rəisləri «əmir» adlanırdı, kiçik başçılara isə «qibtəul» deyirdilər. Hər iki vəzifə əyanlara mənsub idi və bu vəzifələrə tayfa başçıları təyin olunurdu.

Qoşun puşandarlarından (ağır silahlı süvarilərdən) və tirkəşbəndlərdən (oxatanlardan) ibarət idi.

Əsasən yarımköçərilərdən ibarət olan döyüşçüləri, adətən, onların ailələri, qulları və xidmətçiləri müşayiət edirdilər. Buna görə də qoşun təşkilatının köçəri ənənələrlə sıx surətdə bağlı olduğu aydınlaşır. Qoşun səfərdə olduğu zaman (ilin fəsilələrindən asılı olaraq) qışlaq və yaylaq yerlərində dayanırdı.

¹²⁷ İslam ensiklopediyası. I cild, səh.266.

¹²⁸ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.68, 94.

¹²⁹ İslam ensiklopediyası, I cild, səh.266.

Qoşunların miqdarı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Qaraqoyunlu qoşununda təxminən 50 min nəfər, Ağqoyunlularda isə 100 min nəfər döyüşçü olduğunu etimal etmək olar.¹³⁰

Osmanlı hökmdarı Sultan Məhəmməd Fatehlə döyüş ərafəsində Uzun Həsən onun dövlətinə səfir kimi gələn Venesiya diplomatı Katerino Zenonu Ağqoyunlu ordusuna dəvət etmişdi ki, baxış qurtardıqdan sonra K.Zeno tərəfindən Venesiyaya göndərilən məktubda senata yazılırdı: «Onların sayı 100 min nəfərdir... Süvarilər və onların atları italyan tərzində silahlanmışlar. Bəzi döyüşçülər bədənlərini hər hansı bir ağır zərbədən qorumaqdan ötrü sinələrini möhkəm dərirlərlə örtmüşdülər... Bu süvarilərin qulluqçuları da yaxşı atlara minmişlər... Döyüşçülər 40 min nəfər, onların qulluqçuları isə təxminən 60 min nəfər idi... Şahın cavan oğlanları da onunla idilər»¹³¹

Ağqoyunluların 1473-cü ildə baş vermiş Otluqbeli məğlubiyyətindən sonra Uzun Həsən dövlətdə mərkəzləşmə ənənəsini həyata keçirməyə başladığından bəzi yüksək rütbəli əmirlər və hətta şahzadələr də ona qarşı düşmən mövqe tutmuşdular. Buna misal olaraq Uğurlu Məhəmmədin atası əleyhinə qiyamını göstərmək olar. Bundan xəbər tutan Ağqoyunlu hökmdarı dərhal oğlunu cəzalandırmaq niyyətinə düşərək hücum etmək üçün qoşun toplayır və həmin qoşunun miqdarı barədə başqa bir venesiyalı diplomatın - Cozafa Barbaronun məlumatı müfəssəldir. C.Barbaro yazır: «Şahı şəxsən ləyaqətli adamlar müşayiət edir və xidmətində dururlar. Bu arada əskər və heyvanların miqdarını saymağa başladılar. Amma bizdə olan qayda-qanunun əksinə olaraq, adamların sayını səbt etmək və atları dağlamaqla məşğul olmadılar. Onlar yalnız qoşun başçılarını yanlarına çağırır, ixtiyarlarındakı döyüşçülərin sayının düzgün olub-olmadığını soruşurlar... Mən öz xidmətçimlə onların arasından keçdim və paxla hesabı ilə ləşkəri saymağa girişdim. Hər 50 nəfəri saydıqdan sonra cibimə bir paxla salırdım. Baxış sona çatdıqda hesablayıb əskər və heyvanların sayını aşağıdakı kimi müəyyən etdim:

Çadırların sayı - 6000 (altı min);

Dəvələrin sayı - 30000 (otuz min);

Qatırların sayı - 5000 (beş min);

Yabıların sayı - 5000 (beş min);

Ulaqların sayı - 2000 (iki min);

Xidmət atlarının sayı - 20000 (iyirmi min);

Süvari atların sayı iki min baş idi. Onların üstünə dəmir zireh (bərgostvan) və qızıl-gümüşdən düzəldilmiş dördkünc zirehlər salınmış və atlar xırda zəncirlərlə bir-birinə bağlanmışdılar. Zirehlərin ətkələri yerədən sallanırdı. Bəzi atlar, bizdə olduğu kimi, dəri ilə örtülmüşdü... Sonra aşağıdakıları saydım:

¹³⁰ Azərbaycan tarixi, «Elm» nəşr. III cild, səh.105-106.

¹³¹ Səfənamebayi-vernizyan dər İran, Tehran, h.1349, səh.217-218 (fars dilində).

2 min baş gözəl qatır, 20 min baş xırda buynuzlu heyvan, 2 min baş iri buynuzlu mal-qara, cəmisi 100 dənə ov yüzpələngi (?), 200 dənə dişi və başqa şahin quşu, 3 min ədəd tazi, 1000 ədəd ov iti, 50 ədəd qırğı, 15 min nəfər beli qılınclı döyüşçü, 2 min nəfər silahlı qulamlar, çobanlar və başqa xidmətçilər, 1000 nəfər oxatan. Bunlardan başqa 25 min seçkin süvari, 3 min nizəsi və oxu olan piyada əskər, ali və orta təbəqədən olan 10 min qadın, 5 min xidmətçi qadın, 15 yaşından 6 yaşınadək 6 min kiçik qız və oğlan uşağı, təxminən beş yaşlı 5 min başqa uşaqlar.

Süvarilərin 1000 nəfəri nizəatan, 5 min nəfəri qalxanaparan, təxminən 10 min nəfəri oxçu olmaqla yerdə qalanlarının müxtəlif silahları vardı. Əskərlərin yan-yörələrində görünən və öz mallarını satan sənətkarlar aşağıdakılardan ibarətdir: Ordunun bütün ehtiyacını ödəyən dərzilər, çəkməçilər, dəmirçilər, yohərçilər və oxduzəldənlər. Sonra, hər yerdə səliqə-sahmanla çörək, ət, meyvə, şərab və başqa şeylər satan adamları da görək sizə xatırladam. Orduda ədviyyə satan əttarlar da vardı».¹³²

Başqa bir Venesiya diplomatı Ambrozio Kontarini isə səfirlərə nümayiş etdirməkdən ötrü hazırlanan Ağqoyunlu piyada və süvari qoşunlarının rəsmi-keçidi barədə məlumat verib yazır. «Müxtəlif adamlardan və Cozafa Barbarodan əlahəzrətin xidmətində olan nizami süvarilərin miqdarı haqqında soruşduqda məlum oldu ki, 25 min nəfərdən çox deyillər».¹³³ A.Kontariniyə görə, belə rəsmi-keçidin hazırlanmasından məqsəd «gördüklərimiz barədə qayıdıb öz hökmdarımıza məlumat vermək idi».¹³⁴ Diplomat sonra Ağqoyunlu ordusunun silahları barədə yazır: «Onların silahları ox, kaman, qılınclı və qalxandan ibarətdir... Nizədən istifadə etmirlər».¹³⁵

Dövrün mənbələrində ordunu təşkil edən hissələr «qoşun, ləşkər» əskərlər isə «dilavər, əskər, mütlazim, nökr və qulluqçu» adlanır. Ordu cəngə başlamazdan əvvəl döyüşün olacağı meydana «çərxçi» yaxud «çərxçi» adlanan dəstə çıxarıldı və bu dəstəyə rəhbərlik «çərxçibaşı» tərəfindən həyata keçirilirdi.

Dilçi alim H.H.Zərinəzadəyə görə çərxçilər «çərx» (?) adlı «maşınlarla» təchiz edilir və mühasirəyə aldıkları şəhərə çərxlərdən od yağdırarmışlar.¹³⁶ Bu qərribə məlumatın H.H.Zərinəzadə tərəfindən hansı mənbədən götürüldüyü məlum deyildir, lakin bizə məlumdur ki, çərxçi dəstələrinin əsas fəaliyyətləri mühasirə zamanı yox, hücum vaxtı, özü də şəhər ətrafında yox, döyüş meydanında olmuşdur. Çərxçilərin döyüş meydanına çıxarılması döyüşün başlanması demək

¹³² Səfənamehayi-venizyan ..., səh.73-74.

¹³³ Səfənamehayi-venizyan ..., səh.146-147.

¹³⁴ Yənə orada, səh.147

¹³⁵ Yənə orada.

¹³⁶ H.H.Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı. 1962, səh. 278.

idi. Sübut üçün bircə fakta müraciət etmək kifayətdir: «Elə ki çərxçilər hər iki tərəfdən meydana gəldilər, döyüş başladı».¹³⁷

Çərxçi dəstələrinin mövcudluğu faktına biz XV əsrin II yarısında təsadüf edirik, XVI əsrdə isə həmin dəstələrin fəaliyyəti daha mütəşəkkil olur və onlar ordunun avanqard hissəsini təşkil edirdilər. Çərxçilərin döyüşə ilk atılan hərbi dəstə olduğunu tədqiqatçılardan Ə.Ə.Dehxoda¹³⁸ və Ə.Müntəzirsahib¹³⁹ də qeyd etmişlər.

Güman ki, çərxçi dəstəsinə kimin rəhbərlik edəcəyi döyüşə yollanma ərafəsində müəyyən edilmişdir. Məsələn, «Aləmarayi-Səfəvi» adlı mənbədə məşhur Ağqoyunlu əmiri Eybə Sultanın bir fəaliyyəti barədə oxuyuruq: «Eybə Sultan beş min nəfərlə çərxçi olub...».¹⁴⁰

«Tarixi-aləmarayi-Əmini» əsərində isə çərxçilərin silahlarının tüfəngdən ibarət olmağı aydınlaşır. Fəzlullah Xunci yazır: «Sultan Xəlil döyüşə başladı. O, münqəlayı Şərəfəddin Osman Miranşahiyyə, Şeyx Əli Pornaka və Xəlil bəy Sufiyə (Sufi Xəlilə - Ş.F.) tapşırırdı. Əvvəlcə çərxçilər hücumla keçdilər və Yaqubun çərxçiləri Xəlilin topuna qədər gedib çıxdılar, amma Xəlil qoşununun mərkəzi hissəsini (qəlb) top və tüfənglərlə möhkəmləndirdiyindən topçular çərxçiləri öz atəşləri ilə pərən-pərən saldılar».¹⁴¹

Cəng başlanarkən kimlərin çərxçi təyin edilməsi məsələsi, görünür ki, çox əhəmiyyətli olmuşdur. I Şah İsmayıl Səfəvi və Ağqoyunlu Əlvənd arasında həlledici döyüş başlamazdan əvvəl, Səfəvi hökmdarı tərəfindən döyüşə göndərilən Qara Piri Qacar vəziyyətin qorxulu olduğunu nəzərdə tutub çərxçiliyi öz üzərinə götürmüş və əmir İlyas bəy Halvaçıoğlu demişdi: «Sən bayrağın yanında mənim yerimdə dayan ki, mən özüm çərxçi olum. Bu bizim türkmənlərlə (Ağqoyunlularla - Ş.F.) ilk döyüşümüz olduğundan, başqa heç bir kəsə gümanım yoxdur ki, onu çərxçi edim».¹⁴²

«Aləmarayi-Səfəvi» əsərində çərxçilik (çərxçigəri) vəzifəsinin məzmunu barədə maraqlı bir fakt da vardır. Orada göstərilir ki, Rum sultanından (osmanlı sultanından - Ş.F.) top və əskəri qüvvə ilə kömək alan Sultan Murad Ağqoyunlu qızılbaşlarla qarşı çıxır. Şah İsmayıl vəziyyəti belə görüb öz adamları ilə məsləhətləşdikdən sonra onlara deyir: «Elə bir adam istəyirəm ki, rum qoşununun həşəmətindən qorxmasın və bizim pişxanəmizi (qoşunun daşdığı cəng vəsaiti - Ş.F.) rum qoşununun iki fərsəxliyinə aparıb yerləşdirdsin». İlyas bəy Halvaçıoğlu ona cavab verir: «Mən zəfərli qızılbaş qoşunun çərxçisi olduğum üçün bu, mənim

¹³⁷ Aləmarayi-Səfəvi, Tehran, h.1350, səh.81.

¹³⁸ Lügətnamə № 50, səh.156.

¹³⁹ Aləmarayi-Şah İsmayıl, Tehran, h.1349, səh.76.

¹⁴⁰ Aləmarayi-Səfəvi, səh.59.

¹⁴¹ F.Xunci. Göst.əsər, səh.53-54.

¹⁴² Aləmarayi-Səfəvi, səh.89.

işimdir».¹⁴³ Demək, çərxçinin fəaliyyəti dairəsinə döyüş sürsatının daxil olması və yerləşdirilməsi də daxil idi.

Qeyd etməliyik ki, çərxçi və çərxçibaşı məfhumları hələ tamamilə açılmadı və gələcəkdə bu məsələ üzərində araşdırma aparılmalıdır. Çərxçi ilə yanaşı başqa bir istilah - «muçi» istilahı da diqqəti cəlb edən orta əsr istilahlarındanıdır. Biz vaxtı ilə «muçi» istilahı ilə məşğul olaraq onun səfəvilər dövründə yarandığını ehtimal etmiş və XV əsr hadisələrinin təsvirində muçi dəstələri haqqında məlumata təsadüf etmədiyimizi yazmışdıq.¹⁴⁴ O vaxt bu doğrudan da belə idi və bizim əlimizdə Fəzullah Xuncinin «Tarixi-ələmarayi-Əmini» kimi qiymətli mənbəyi yox idi. Bu məsələ ilə əlaqədar indi isə F.Xuncinin mənbəyinə müraciət edək: Ağqoyunlu taxt-tacına sahiblik uğrunda iki qardaş - Sultan Xəlil və Yaqubla ölüm-dirim mübarizəsi getdiyi zaman, yuxarıda yazıldığı kimi, artıq tərəflər üz-üzə gəlmişdilər. Mənbədə oxuyuruq: «Xəlil qoşununun münqəlay hissəsinin adlı-sanlı rəhbərləri də çərxçilərin dəf olunmalarında iştirak edirdilər. Onlar çərxçiləri muçi əmirlərinə tərəf - Həsənəli ibn Şeyx Əli Möhrdara, Hüseyn bəy Qaramaniyə, Seydi Əhməd bəy Pornaka və Şahməhəmməd bəy Duxarluya tərəf sıxışdırılar. Xəlilin münqəlayındakı əmirlər muçi əmirlərindən iki dəfə güclü olduqlarından onlar muçi əmirlərini geriə qayıtdılar».¹⁴⁵ Deməli, Ağqoyunlu qoşununda «muçi əmirləri» adlanan xüsusi dəstə də mövcud olmuşdur. Ç.N.Seddon «muçi» sözünün heç bir lüğətdə olmadığını yazır.¹⁴⁶ Doğrudan da onun lüğəvi mənası aydınlaşmamışdır, lakin V.F.Minorski fars dilindən rus dilinə çevirdiyi «Tarixi-ələmarayi-Əmini» əsərinin «Qeydlər» hissəsində yazır: «Muçi istilahı Həsən Rumlunun «Əhsənüt-təvarix»ində vardır. Çaldıran döyüşü zamanı fars hərbi sərkərdəsi Saru Pirə (Saru = Sarı Pirə, adından da göründüyü kimi, fars əmiri deyil, türk əmiri olmuşdur - Ş.F.) çərxçi alayı ilə osmanlı münqəlayına hücum edərək onu olduğu yerdən geriə, muçilərə tərəf atdı, amma elə o vaxt muçilərin rəisi Saru Pirənin ardınca hücum keçdi»¹⁴⁷. V.F.Minorski bu istilahın mənası ilə əlaqədar sözünə davam edib yazır: «Əsərin 404-cü səhifəsində yenə də həmin müəllif (Həsən Rumlu - Ş.F.) döyüşə muçi və çərxçilərsiz getməyə ürək edən fars əmirlərinin (türk qızılbaş əmirlərinin - Ş.F.) özbəklərlə məğlubiyyətini təsvir edir».¹⁴⁸

Bu məşhur rus şərqşünasının fikrincə «çərxçi» ilk təşəbbüs göstərən, ilk başlayan anlamını verir, «muçi» isə güman ki, münqəlayın arxasındakı ehtiyat əskərlərinə verilən ad olmuşdur.¹⁴⁹

¹⁴³ Yenə orada, səh.78.

¹⁴⁴ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə...,səh.72.

¹⁴⁵ F.Xunci. Göst. əsər, səh.54.

¹⁴⁶ Əhsənüt-təvarix. Baroda, səh.12.

¹⁴⁷ F.Xunci. Göst. əsər, səh.128.

¹⁴⁸ Yenə orada.

¹⁴⁹ Yenə orada.

Ordunun hərbi quruluşu ilə əlaqədar «qulluqçu» istilahı da diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dilində də işlənən bu söz təxminən orta əsrlərdə, o cümlədən XV əsrdə işlənən «qulluqçu»nun daşdığı mənanı bildirir. Lakin, göstərmək lazımdır ki, qulluqçular o zaman hərbi dəstələrdə xidmət edir, istilahın məzmununa müvafiq olaraq at, dəvə və başqa heyvanlara qulluq edirdilər.¹⁵⁰ V.F.Minorski qulluqçuların süvari və ya piyada olduqlarının müəyyən etmədiyini yazır,¹⁵¹ İtalyan diplomatı Katerino Zeno isə qulluqçuların süvari olduqlarını nəzərə çatdırır: «Bu süvarilərin nökr və qulluqçuları da yaxşı atlara minirlər və dəmirdən tökülmüş zirehli libas geyinirlər».¹⁵² Müharibənin gərgin vaxtlarında qulluqçular da döyüşə çıxarıldılar.

Qeyd etməliyik ki, bəhs etdiyimiz dövrdə döyüşçülərə məvacib «divaniləşkər» («qoşun divanı») adlanan maliyyə divanı tərəfindən ödənilirdi. Ordu ayrı-ayrı dəstələrə bölünmüşdü. Silahlar arasında qılınc, xəncər, ox, tüfəng (az miqdarda - Ş.F.), balta, gürz və qaladağından silahlar - rəadə, mancanaq da vardı. Ağqoyunlu ordusu əsrin sonuna yaxın az da olsa toplar və tüfənglərə silahlanmışdı. Silahlar «qurxanə» adlanan silah anbarında saxlanılır, qurxanənin fəaliyyətinə xüsusi cəbbədarlar rəhbərlik edirdilər. Həsən bəy Rumlu yazır ki, Qara Yusif və Cahanşah Qaraqoyunlu döyüşçülərinin əksəriyyəti zirehli (cövşənpuş) idilər. Kəcim adlanan örtük də döyüş libasları sırasına daxil idi.¹⁵³ Cəngə surən (əskərlərin nəbəsi), nəfir, şeypur, nağara, gəbrəgə (böyük nağara) təbil və bayraqla yollanırdılar. Hücüm zamanı kərəmay (uzun zurna), qələbə əldə ediləndə isə nağara səsləndirilirdi. Döyüşün gedişatı vaxtı əskəri qüvvələrin bir hissəsi ehtiyatda (tərh) durur, vuruşmanı müşahidə edir və lazım olduqda döyüş meydanına çıxarıldılar.¹⁵⁴ Qoşunlar əskərlərinin mənsub olduqları yerin adı ilə adlandırılırdı: Qarabağ, Muğan, Şirvan qoşunu¹⁵⁵ və s.

Müharibə gözlənilən vaxt yerlərə istimalətnamə (cəlbədicə məktub, nəvaziş məktubu) göndərilib ənam vəd edilir və beləliklə qoşun toplanışı sürətləndirilirdi. Əskər yığımı «yasaq» adlanırdı. Vilayətlərdə yaşayan əmir və əyanlar fərman alan kimi öz çərikləri ilə padşaha köməyə gəlir, yalnız müharibə bitdikdən sonra öz yerlərinə geri qayıdırdılar.

Döyüş gözlənilən təqdirdə hökmdarlar arasında hərbi ittifaqın yaranması da vacib hərbi siyasət sayılırdı. 1414-cü ildə Şirvanşah I İbrahim Qaraqoyunlu Qara Yusiflə döyüşməkdən ötrü Şəki hakimi Şəmsəddin Əlinin oğlanları, habelə Gürcüstan valisi Kustandil (Konstantin) ilə ittifaqa girmişdi.

¹⁵⁰ Сборник статей по истории Азербайджана..., səh.79.

¹⁵¹ Minorsky V.A Civil and Military Review in Fars in 881/1476, B SOS, vol X p.1,1940, s.164.

¹⁵² Səfərnəməhayi-venizyan ..., səh.216

¹⁵³ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə...,səh.68.

¹⁵⁴ Yənə orada.

¹⁵⁵ Yənə orada səh.68.

Müharibə baş tutmadıqda, yaxud dövlətlər arasında ümumi razılıq əldə edildə sülhnamə (sülh müqaviləsi) tərtib edilirdi. Məğlubiyyətə uğrayan tərəfin məşhur əmirlərinin qalib gələn tərəfə cəlb edilməsindən ötrü «nəvazişnamə» («nəvaziş məktubu») yazılırdı. Qələbə xəbərini qonşu dövlətlərə bildirməkdən ötrü «fəthnamə» («qələbə məktubu») yollanırdı. Çətinliklə ələ keçirilən şəhərin əhalisindən müqavimət göstərib orduya ziyan vurduqları üçün böyük məbləğdə təzminat alınırı. Başqa dövlət başçıları qalib tərəfi qələbə münasibətilə təbrik edir (təhniyyət), töhfə yollayırdılar.¹⁵⁶ Bəhs olunan dövrdə ordunun müxtəlif hissələri belə adlandırılmışdır:

Cəvanğar, yaxud meysərə (sol qol, yaxud sol cinah);

Bəranğar, yaxud meymənə (sağ qol, yaxud sağ cinah);

Qul (ordunun mərkəzi), yaxud qəlb;

Mənqəlay, yaxud pişdar (ordunun ön hissəsi). Mənqəlayın da cəvanğar və bəranğarı olurdu. Mənqəlayda minlərlə döyüşçü vuruşdu, çünki mənqəlay hücumunun döyüşün sonrakı gedişi üçün böyük əhəmiyyəti vardı.

XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərində bu hərbi istilahları əsasən özlərindən əvvəlki monqol və teymuri ordularından əxz etmişdilər. Bu baxımdan Əmir Teymurun kitabına bir daha müraciət etmək yerinə düşərdi: "Əsl sərdar odur ki, qırx min atlı hərbcini on dörd bölüyə ayırıb düzə bilsin. Əvvəl özünə tabe olan cərgələri nizama düzüb onu "qol" adlandırsın. Sonra bəranğarın üç bölüyünü nizamlayıb onların birinə "bəranğar hiravulu" (sağ cinahın ön dəstəsi-Ş.F.) adını versin. Sonra cəvanqarın üç bölüyünü düzüb, onların birini "cəvanqar hiravulu" (sol cinahın ön dəstəsi – Ş.F.) adlandırsın. Bu tərz ilə bəranğar bölüklərinin yanına daha üç qoşun düzüb onlara "çapavul" adını qoysun, həmin üç bölükdən birini isə "çapavulun hiravulu" adlandırsın. Bu qayda ilə daha üç qoşunu nizamladıqda, onları cəvanğarın alt hissəsində yerləşdirib, "şigavul" adını qoysun, həmin üç qoşundan birinə "şigavulun hiravulu" adını versin. Bundan sonra "qol"un qarşısında sınılanmış, təcrübəli oxçular, qılıncoynadanlar, nizətullayanlar və bahadırlardan ibarət böyük bir hiravul düzsünlər, çünki hiravulun məhz bu qoşunları güclü surətlə salıb (urra çəkib) düşməni məğlubiyyətə uğradacaqdır... Sərdar əvvəlcə onlara qarşı böyük hiravul dəstələrini üz-üzə gətirməli və döyüşə buraxmalıdır. Bunun arxasınca böyük hiravula kömək üçün çapavul hiravulunu və şigavul hiravulunu döyüşə buraxmaq lazımdır. Onların arxasınca gərək çapavulun ikinci qismi və şigavulun birinci bölüyünü döyüşə göndərmək gərəkdir. Əgər düşməni endirilən bu yeddi zərbədən sonra da qələbə əldə olunmasa, o zaman bəranğar və cəvanğarın hiravulu cəngə başlamalıdır. Bununla düşməni doqquz zərbə vurulmuş olacaqdır. Əgər doqquz zərbədən sonra da fəth və zəfər müyəsər

¹⁵⁶ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.69-70; Yenə onun: Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə. Bakı, 1995. Səh. 49.

olmasa, bəranğarın birinci bölüyü və cəvanğarın ikinci bölüyünü döyüşə yeritmək lazımdır. Əgər bu on bir zərbədən sonra da qələbədən səs-soraq çıxmasa, bəranğarın ikinci bölüyünü və cəvanğarın birinci bölüyü döyüşə başlamalıdır. Bu on üç zərbədən sonra düşmənin yeniləcəyinə və qələbəyə ümid etmək olar. Əgər bu on üç zərbədən sonra da fəth və zəfər hasil olmasa, sərdar gərək qolun əsgərlərini vuruşa hazırlayaraq, özü də onlarla bərabər cəngə yerisin, özünü düşmən gözüne dağ tək göstərüb ağır-ağır hərəkət etsin. Döyüş bahadırlarına buyursun ki, qılınclarını çəkib hücumə keçsinlər, oxatanlar isə yaylardan ox yağdırsınlar. Əgər bu zaman da zəfər və fəth əldə olunmasa sərdarın özü gərək cəng meydanına girsin." (*Bax: Temur Tüzukları, Daşkənd, 1996, səh. 129-130, özbək dilində*).

Deməli, Əmir Teymur tərəfindən öz ordusu üçün müəyyənləşdirilən bu döyüş yürüşündə ordunun hiravul, şıgavul, cəvanğar, bəranğar, çapavul və qol hissələrinin iştirakı həyata keçməli, qələbə əldə olunmalıdır. Şübhəsiz ki, belə hərbi-texniki manevrlər fərdi xarakter daşımış, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları öz ordularına və qayda-qanunlarına xas döyüş planları hazırlamışlar, lakin onların da ordularında bu monqol-cığatay hərbi istilahları işlənmiş, cəng düzümü əsasən yuxarıda göstəriləndi kimi olmuşdur.

Ordu ilə əlaqədar istilahlardan biri də «yasaq»dır. Şahın asılılığında olan əmirlərin hamısı əmr alan kimi ətraf yerlərdən qoşun toplamağa başlayırdılar ki, bu əməliyyat yuxarıda göstəriləndi kimi «yasaq» adlanırdı. Yasaqdan ötrü əyalətlərə yüzrlərlə müəllim göndərilirdi.

Döyüş başlamazdan əvvəl ordunun «qarovul» adlanan müəyyən dəstəsi kəşfiyyata çıxır və bu dəstəyə məşhur əmirlər rəhbərlik edirdi. Qarovulun vəzifəsi düşmənin hərbi qüdrət və vəziyyətini öyrənmək və mümkün olduqda əsir ələ keçirib geri qayıtmaq idi ki, bu əməliyyat mənbələrdə «zəbangiri» («dil tutmaq») adlanmışdır.¹⁵⁷

Ə.Tehrani qarovulun vəzifəsi barədə əsərinin bir yerində belə məlumat verir: «Nəhayət qarovul xəbər gətirdi ki, Rüstəm bəy öz yerində dayanıb və hərəkət etməyə hazırlaşmır. Rüstəm bəyin qarovulunun sayı nəzərdə tutulduğundan artıq olduğu üçün sahibqranın qarovulu cilovları çəkib geri döndü və vəziyyəti ərz etdi. Onların (Qaraqoyunluların - Ş.F.) qarovulu isə təpənin üstünə çıxıb Ağqoyunlu ulusunu müşahidə etmək imkanı qazandı və onların kəmiyyət və keyfiyyəti barədə tam məlumat əldə edə bildi»¹⁵⁸

Uzun Həsən Ağqoyunlunun Sultan Məhəmməd Fatehlə etdiyi həlledici döyüş barədə (1473, Otluqbeli) «Sultan Məhəmməd Fatehin yarlığı» adlanan rəsmi sənəd diqqəti cəlb edir. Yarlığın əvvəlində Otluqbeli döyüşünün başlanma səbəbi göstərilir. Yarlıqdan məlum olur ki, döyüş 1473-cü ildə çərşənbə günü Başkənd

¹⁵⁷ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh. 70.

¹⁵⁸ Kitabı-Diyarbəkriyyə. Səh 148.

yaxınlığında, Otlubeli adlanan yerdə baş vermişdir. Yarlığa görə, Ağqoyunlu qoşununun hərbi tərtibatı aşağıdakı kimi idi:

Pişdarda (münqəlay), yaxud öndə - Uzun Həsən, təvaçi Bayandur bəy, Əli Mirzə, Şahəli bəy Pornak, İbrahimşah bəy, Gavur İshaq;

- Cəvəngar (sol qol) alayında - Uzun Həsənin oğlu Zeynal Mirzə, Qaramanlı Pirəhməd, Məhəmməd bəy, Süleyman bəy, Möhdar Şeyx Əli, Əli paşa;

- Bəranğar (sağ qol) alayında - Uğurlu Məhəmməd, sahibqran Teymur bəyin övladlarından Məhəmməd Bəkir Mirzə, Zeynal Mirzə və Müzəffər Mirzə, Hacı bəy, Rüstəm bəy və Şahməhəmməd bəy.¹⁵⁹

Yarlığın məlumatına görə Ağqoyunlu-Osmanlı hərbinin başlanmasına səbəb daha böyük hakimiyyətə çatmaq uğrunda iki hökmdarın bir-biri ilə qəti savaş istəyi olmuşdur, çünki bölgədə bu iki dövlətin siyasi və iqtisadi mənafeyi toqquşmaqda idi.¹⁶⁰

İndi də bir qədər XV əsr Azərbaycan hərbiçilərinə və hərbi vəzifələrə nəzər yetirək:

Əmirlər: Dövrün mənbələrində feodal dövlətlərimizin əsas qüvvəsi olan yüksək əmirlər zümrəsinin tutduğu mövqe «əmarət» adlandırılmış, əmirlərə isə «alimiqdar, alitəbar, əzəmətli» əmirlər deyilmişdir.

Əmirlər aşağıdakı iki hissəyə bölünmüşdülər:

1.Əllərində soyurqal (şerti torpaq mülkiyyətinin bir növü - Ş.F.) olan və böyük imtiyazlara malik böyük əmirlər;

2. Kiçik əmirlər.

Təbii ki, «böyük əmir» istilahı altında əllərində böyük hərbi səlahiyyətləri olan əmirlər nəzərdə tutulur. Məsələn, Əli bəy Ağacəri hökmdar Cahanşah Qaraqoyunlunun hakimiyyəti zamanı böyük əmir idi və bu haqda oxuyuruq: «Əli bəy Cahanşahın şahlığı dövründə «əmiri-bozorg» («böyük əmir») idi.¹⁶¹ Yaqub Ağqoyunlu zamanında böyük qüdrətə malik olan məşhur Sufi Xəlil Mosullu da, yuxarıda göstəriləyi kimi, «əmiri-bozorg» olmuşdu.¹⁶² XV əsrdə fəaliyyət göstərmiş əmirulümərə, böyük əmir və kiçik əmirlərin kimliyinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, məşhur əmirlər, məşhur tayfa nümayəndələrindən seçilmişlər. Məsələn, mosullu, pornak, sıxavənd, çəpəni, bayat, ərəbgirlu, əlpavut, baharlu, cagirlu, qaramanlı, sədlu tayfalarına mənsub onlarla səlahiyyətli əmir məlumdursa, vərsaq və oxlu tayfalarından böyük əmirlər çıxmamışlar. Mənbə bu barədə belə məlumat verir: «Vərsaq tayfası - onların əsilləri yunan ölkəsindəndir ki, hal-hazırda «Qaraman» adı ilə məşhurdur. Xaqani-İskəndərşan və cənnətməkan padşah (I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasib - Ş.F.) dövründə onların mötəbər əmirləri yox idi. Kiçik əmirləri isə Musa bəy, Xaf hakimi Həsən Xəlifə, həmçinin Mustafa bəy

¹⁵⁹ Şahin Fazil Fərzəlibəyli. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə, Bakı, 1995, səh.49.

¹⁶⁰ Ş. Fərzəlibəyli. Azərbaycan ... , səh.48.

¹⁶¹ Tarixi-qızılbaşan . səh.11

¹⁶² Yenə orada səh.22.

və Dürhəsən Xəlifə olmuşlar».¹⁶³ Oxlu tayfasının da mötəbər əmiri məlum deyildir. «Bu tayfanın mötəbər əmiri yox idi və onlar Səfəvi xanədanının müridləridirlər».¹⁶⁴

«Kiçik əmirilər» zümərəsinə daxil olan əmirilər «ordu əmiriləri» də adlanırdı. Onlar müxtəlif qoşun dəstələrinə başçılıq edən əmirilər olmuşlar. Zənnimizcə sərhədləri qoruyan əmirilər də «kiçik əmirilər» zümərəsinə daxil idilər.

Müharibələr zamanı ələ keçirilən qənimətlər çox hallarda əmirilər arasında bölüşdürülürdü ki, şah bununla da onları özündən razı salmaq və gələcək döyüşlərə rəğbətləndirmək istəyirdi. Elə hal da olurdu ki, əmirin döyüşlə ələ keçirdiyi hər hansı bir yer elə onun özünə bağışlanırdı.

Əmirlik XV əsrdə nəslə xarakter daşmışdır. Misal olaraq deyə bilərik ki, 1458-ci ildə Cahanshah Qaraqoyunlunun əmiri Bayazid Cagırlu (o, əmirul-ümərə Əmir Bəstam Cagırlunun oğlu idi - Ş.F.) öldükdə, onun yerini qardaşı Əbülfəth bəy tutmuş və əmir olmuşdu.¹⁶⁵

Bəzi əmirilərə xidmətlərinə və qazandıqları hörmətə görə böyük torpaq sahələri - soyurqal və tiyul verilir və onlar müharibə bitdikdən sonra həmin yerlərə gedib mülki işlərlə məşğul olurdular, lakin şah yeni müharibəyə başlarkən əmirilər yenidən xüsusi əmrlə orduya səfərbər edilirdilər.

Əmirilərə müxtəlif ləqəb və titullar verilir, onlar soy ada malik olmadıqlarından daşdıqları vəzifə onların adlarına əlavə edilir, yaxud doğrulduqları şəhər, ya kəndin adı soy ad kimi onlara mənsub edilirdi.¹⁶⁶

Qorçilər. Bəzi tədqiqatçılar «qorçi» istilahını yalnız Səfəvilərlə əlaqələndirir ki, bu düzgün deyildir. Bu istilah altında fəaliyyət göstərən hərbiçilər XV əsrdə də olmuşlar.¹⁶⁷ Məsələn, bizim tez-tez müraciət etdiyimiz «Kitabi-Diyarbəkriyyə» əsərində də qorçilərdən söhbət gedir.¹⁶⁸

«Qorçi» sözü Azərbaycan mənşəli «qorumaq» felindən yaranmışdır. Qorçilər arasında nizam-intizamın yüksək olmasından ötrü və orta əsrlərdə tez-tez üzə çıxan tayfa ixtilaflarının baş verməsinin qarşısını almaq məqsədilə hər qorçi dəstəsinin üzvləri yalnız bir tayfa nümayəndələrindən ibarət olmuşdur. Qorçilər mənsub olduqları yer və tayfanın adı ilə adlanmışlar; Naxçıvan qorçiləri, şamlu qorçiləri və s.

Şahların xüsusi mühafizəçiləri olan qorçilər müharibə vaxtı ehtiyatda qalır, yalnız ən çətin məqamlarda döyüşə çıxarıldılar. Şücaətli qorçi göstərdiyi xidmət müqabilində əmirilər zümərəsinə də daxil edilirdi.¹⁶⁹ Qorçilərin aşağıdakı qrupları məlumdur :

¹⁶³ Tarixi-gizilbaşan, səh.40.

¹⁶⁴ Yənə orada.

¹⁶⁵ Şahin Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh.58-59.

¹⁶⁶ Yənə orada. səh.60-61.

¹⁶⁷ Yənə orada. səh.65.

¹⁶⁸ Kitabi-Diyarbəkriyyə, səh. 115,161...

¹⁶⁹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ...,səh.66-67.

1. Ox və kaman qorçisi;
 2. Qılınc qorçisi;
 3. Hərəm qorçisi;
 4. Şah məyyətinə olan yüksək hərbiçilərin qorçisi və s.
- Qorçilərə divan tərəfindən illik məvacib təyin edilirdi.¹⁷⁰
- İndi isə bir neçə hərbi vəzifəyə nəzər salaq:

Qorçibaşı. Bu istilah altında xüsusi şah alayının üzvləri olan qorçi dəstələrinin rəhbəri başa düşülür. Qorçibaşı vəzifəsinin sahibi dövlətin ən etibarlı şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Qorçibaşı qorçilər üzərində böyük ixtiyara malik idi. Müəyyən şikayəti olan hər bir qorçi yalnız qorçibaşı vasitəsilə öz şikayətlərini hökmdara çatdırı bilərdi, əks təqdirdə o, qorçilikdən kənar edilirdi.¹⁷¹

Təvaçi. Mühəribə gözlənilən təqdirdə tabeliyindəki əyalətlərə gedərək, hərbi qüvvə toplayan və ayrı-ayrı qoşun dəstələri arasında əlaqə yaradan əmirilər belə adlanmışlar. Onlar döyüşçüləri səfərbər edir, ordunun olacağı yeri onlara bildirirdilər. Döyüşçülərin sayı və ordunun mühəribə qüdrəti onun «təvaçi dəftəri» adlanan xüsusi kitabçasında qeyd edilirdi.¹⁷²

Teymur Azərbaycana (1386-87, 1392-95, 1399-1405) hərbi yürüşlər etmiş; Təbrizi tutmuş, Şirvanı özünün vassal asılılığına salmış, İrəni rəsmi olaraq öz övladlarının idarəsinə tapşırılmışdır. Tarixçi Şərəfəddin Əli Yəzdinin "Zəfərnəmə" əsərində bu barədə müəyyən məlumat vardır. Müəllif kitabın "Sahibqran həzrətlərinin İran istiqamətinə üç illik yürüşü barədə söhbət" hissəsində "təvaçi" vəzifəsinin sahibi olan şəxsin gördüyü iş haqqında yazır:

"Pələng (bars) ilinə uyğun gələn h.788-ci ildə (2.II.1386-21.I.1387) Sahibqran həzrətləri İrana yürüş barədə qərara gəldi və dünya şöhrətli yarlıq (hökm) verdi ki, təvaçilər qələbə əzmli qoşun toplamaqla məşğul olsunlar. Fərmana görə qoşun hissələri ətraf ərazilərdən və tərəflərdən dərğaha üz tutub gəldilər." (Bax: Şərəfəddin Əli Yəzdi. "Zəfərnəmə" Fars dilindən çevirəni prof. V.Z.Piriyev, Bakı, 1996, səh.3,30"

«Tarixi-ələmarayi-Əmini» əsərində verilən məlumata görə təvaçi vəzifəsi XV əsrin ikinci yarısında əhəmiyyətli dövlət vəzifələrindən biri olmuşdur. Belə ki, qardaşı Sultan Xəlil üzərində qələbə əldə edən və Təbriz taxtında əyləşən Yaqubun «birinci fikri Xəlilin tərəfdarlarının harada olmaları oldu, çünki onlar Xəlilin ölümündən sonra dağılıbmışdılar. Dövlət işləri pozulmuşdu, çünki əvvəla Mihməd bəy Alpaut və Qara Məlik Təvaçi edam edilmişdilər».¹⁷³ Deməli, dövlət işlərinin (burada Uzun Həsənin vəfatından sonra və Sultan Xəlilin altı aylıq hakimiyyəti zamanındakı dövlət işlərindən söhbət gedir) pozulmasının səbəblərindən biri də «böyük əmirilər» silkinə mənsub olan təvaçinin qətlə olmuşdur. Təvaçinin «böyük

¹⁷⁰ Yəne orada, səh.67.

¹⁷¹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ...,səh.63-64.

¹⁷² Yəne orada. səh.70-71.

¹⁷³ Fəzullah Xunci. Göst.əsər, səh.55.

əmirilər» silkinə mənsub olduğu barədə isə belə bir qeyd vardır: «Muşda böyük əmirilər Yusif bəy ibn Xurşud bəy (təvəçi - Ş.F.) və Məhəmməd bəy Duxarlu gəlir orduya qoşuldular».¹⁷⁴

Fərzullah Xunci özünün son dərəcə qiymətli mənbəində «təvəçi» və «bukavul» vəzifəsi daşıyan əmiriləri təxminən eyni cür səciyyələndirir: Uzun Həsəndən sonra hakimiyyətə gələn Sultan Xəlil qardaşı Yaqubu Diyarbəkərə yollayır. Yaqub Təbrizdən çıxan kimi şiddətlə qar yağmağa başlayır və şahzadənin hərəkəti çətinləşir. Diyarbəkərə çatmağa beş fərsəx qalmış qar elə qalınlaşır ki, F.Xunciyə görə, «hətta iki qar divarı arasına gedən dəvələrin başları belə görünmürdü». Belə şəraitdə yolun təmizlənməsindən ötrü məhz təvəçi əskərləri səfərbər edilir. F.Xuncinin ikinci misalı da elə Xəlil və Yaqub Ağqoyunlu qardaşlarının taxt-tac mübarizəsi ilə bağlı gətirilmişdir. Müəllif yazır ki, Yaqub Təbrizə hucuma yollananda Diyarbəkəri tərk edərək «it yolu» adlanan yoldan keçib Muşa gəlməli olur. «Bu yol çox çətin keçilən bir yoldur və buna görə də bakavullara qoşunun keçidini təmin etməkdən ötrü əmr verilir».¹⁷⁵ Bu misaldan təvəçinin bir vəzifəsi də aşkara çıxır.

Qaraqoyunlu Pribudağın-Məhəmməd Əlişir, Uzun Həsənin-Xəlil, onun oğlu Sultan Xəlilin-Qara Məlik adlı təvəçiləri olduğu məlumdur. Cahənşah Qaraqoyunlunun təvəçisi Pir Məhəmməd bu hökmdarın ən yaxın əmirilərindən idi.¹⁷⁶

Tuqaçi. Bu istilahın mənası barədə hələ məlumat yoxdur, lakin ingilis tədqiqatçısı Ç.N.Seddon onun «xəbəraparan» olduğunu bildirir, Həsən bəy Rumlu tuqaçinin elçi sifətilə göndərildiyi barədə söz açdığına görə bu vəzifə sahiblərinin həqiqətən də xəbər çatdıran olduqlarını güman etmək olar.

Mənbələrdə iki tuqaçi vəzifəsinə təsadüf olunur: şəhər tuqaçisi və ləşkər tuqaçisi.¹⁷⁷

Ə.Tehrani yazır ki, Cahənşah Seyid Əhməd Tuqaçini 1453-cü ildə İsfahanı dağıtmağa yollamış və tuqaçi özü ilə 50 min nəfər adam toplamış və bəriləri yerlə yeksan etmişdi.¹⁷⁸ Bu misaldan tuqaçinin təkcə xəbəraparan deyil, həmçinin müxtəlif tapşırıqların da icraçısı olduğu aydınlaşır.

Tuqaçinin divanı da olmuş və həmin divan «divani-əmarəti-tuqaçi» adlanmışdır.¹⁷⁹

Qəcərçi. Bu vəzifə sahibi haqqında məlumat yox dərəcəsidir. Ə.Tehrani Uzun Həsənin Pirəli bəy Şahnisbi adlı qəcərçisi olduğunu bildirir və onun məlumatına əsasən bu vəzifənin məzmunu aydınlaşır. O, yazır: Uzun Həsən

¹⁷⁴ Fərzullah Xunci. Göstərilən əsəri, səh.51

¹⁷⁵ Yenə orada, səh.46,51.

¹⁷⁶ Yenə orada, səh.71.

¹⁷⁷ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh. 72. ; Ş.Fərzəliyev. yenə orada, səh. 71.

¹⁷⁸ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh. 176.

¹⁷⁹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh.71

gedəndə (1448) Quxbir adlı bir çayın kənarında dayanmağa məcbur olmuşdu, çünki çayı keçmək mümkün deyildi. «Pirəli bəy Şahnisbi qəcərçi idi. Sahibqran onu göndərdi ki, **axtarıb bir kecid tapsın** ... Qəcərçi keçidi tapa bilmədiyi üçün sahibqran özü daim xoşbəxt xislətindən işıq saçan fərsət nurunun sayəsində keçidi aşkara çıxardı və bütün qoşun həmin keçiddən keçdi. »¹⁸⁰

Nəqbəci. Azərbaycanca «lağım» mənasını verən «nəqb» ərəb ismindən düzəldilən sözdür. Nəqbəçilər (yaxud nüqqab) mühasirə vaxtı qala və şəhər divarlarını lağım atmaqla uçuran əsgərlər idilər.¹⁸¹

Əmiraxur. XV əsr Azərbaycan ordularında minik heyvanlarına nəzarət və nəqliyyat məsələlərinə rəhbərlik etmək əmiraxurun öhdəsinə düşürdü. Qoşunların əsas minik vasitəsi olan at ilxılarının ümumi sayı haqqında hökmən əmiraxurun məlumatı olmalı idi. Sultan Əhməd Cəlairinin məğlub olub qaçmasından sonra əsir alınmış düşmən əmiraxurlarına Qara Yusifin verdiyi suallar bu fikrin təsdiqi üçün səciyyəvidir: «Sultanın neçə atı vardı? O, özü ilə neçə at aparmış olar? Ordumuzun əlinə daha neçə at keçə bilər?»¹⁸²

Müharibə vaxtı ordu ilə hərəkət edən əmiraxurlar da şəxsən döyüşürdülər. Ə.Tehrani Uzun Həsənin əmiraxurunun hərbi fəaliyyətini bildirən belə bir məlumat verir: «...Qasım Əmiraxurun başçılıq etdiyi qoşun Nəsinin və Mardinin bəzi hissələrini qarət edib geri döndü».¹⁸³

Beləliklə XV əsr Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin hər üçünün hərbi quruluşu arasındakı tam yaxınlıq bir daha təsbit edilmiş olur. Dövrə dair mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda buna görə də hər üç feodal dövlətin quruluşlarındakı yaxınlıq döənə-döənə əks etdirilmişdir.

Məhkəmə sisteminə gəldikdə də eyni yaxınlıq nəzərdən yayın bilmir. Qəti şəkildə demək olar ki, Azərbaycanın XV əsrdə mövcud olmuş hər üç dövlətində məhkəmə sistemi eyni tərzdə təşəkkül tapmışdı və demək olar ki, eyni şəkildə həyata keçirilir və müsəlman hüququna əsaslanırdı. «Orta əsrlər Azərbaycan hüquqşünaslığı ... müsəlman hüququnun üzvi bir hissəsi olub mahiyyətə heç bir cəhətdən ondan fərqlənmirdi».¹⁸⁴

Müsəlman hüququ ümumi şəkildə şəriət adlanan elmlər sisteminə formalaşmışdır. Şəriət cəzanı yalnız zahiri əlamətə görə, əmələ, formaya görə verir. Şəriət hökmləri iki qrupa bölünür:

- 1 .Ruhani-mərasim hökmləri;
- 2.Mülki-siyasi hökmlər.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.134.

¹⁸¹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh.73

¹⁸² Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ...,səh.148.

¹⁸³ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.130.

¹⁸⁴ Elman Cəlilov. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüzillər), Bakı, 1995, səh.44-45.

¹⁸⁵ Yenə orada, səh.55.

Müsəlman dövlətlərində dini hakimiyyət ilə dövlət hakimiyyəti bir-birindən ayrı deyilsə də, bizim bəhs etdiyimiz dövrdə dövlət hakimiyyəti XVI əsrə nisbətən güclü idi. Məsələn, müəyyən hökmlərin çıxarılması və cəzaların verilməsində əsas və qəti söz hökmdarın olduğundan məhkəmə başçıları - qazilər, şübhəsiz ki, Qara Yusif, Uzun Həsən, Fərrux Yəsar kimi padşahların rəyi ilə hökmən hesablaşırdılar. Məhkəmə hökmlərini adətən ilahiyatçı hüquqşünaslar deyil, nüfuzlu feodallar, tayfa başçıları, şeyxlər, ağsaqqallar icra edirdilər.

Məhkəmə məsələləri əsasən məscidlərdə həll edilirdi. «Orta əsrlərin müsəlman aləmində yalnız məşhur ilahiyyatçılar qanunşünas kimi tanınırdılar».¹⁸⁶

İslamın ilk dövrlərində olduğu kimi Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvan və Osmanlı dövlətlərində qazilər hələ də yerlərdə əsas hakimlər kimi qalmaqda idilər və şəriət məhkəmə aparatına başçılıq edirdilər, şəriət məhkəmə aparatının sərəncamında isə bir sıra idarələr - kargüzarlıq işlərinə baxan və məhkəmə sənədlərini rəsmiləşdirən idarələr də vardı. XV əsrdə Azərbaycanda dövlət qaziləri ilə yanaşı şəriət qaziləri də fəaliyyət göstərirdi ki, birincilər ikincilər üzərində güclü təsirə malik idilər.

Qazilərin başçılıq etdikləri məhkəmələr qəza məhkəmələri adlanırdı. Şəri və dünyəvi qəza məhkəmələri biri-birini tamamlamış, xalqın şüurunda bilavasitə dinlə bağlı olan, məsələn nigah, ibadət, ailə, miras, boşanma hüququ üzrə münasibətlər - şəriət məhkəmələri, digər məsələlər isə dövlət məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilmişdir.¹⁸⁷

Teymurilər dövlətində də, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində olduğu kimi, məhkəmə (dunyəvi və şəri) qazilər tərəfindən aparılır, müqəssirlər "Yasa" qanununun (Çingiz xan "Yasa"sının) müvafiq maddələrinin əsasında cəzalandırılırdılar. Əmir Teymurun məlum əsərində oxuyuruq: "Oğrular haqqında buyurdum ki, harada olur olsun, kim onları tutub gətirsə, oğrular Yasanın tələblərinə müvafiq cəzalandırılsınlar. Cəza barədə qərar çıxarmaq isə, təbii ki, qazilərə xas səlahiyyət idi. Əmir Teymur qazilər iki yerə ayırır: İslam qazisi, (yaxud şəriət qazisi) və əcrim qazisi ("cürm"- günah, "qüsür" mənasındadır) "Əgər biri başqasının dişini sıdırsa, gözünü kor etsə, qulaq və burun kəssə, şərab içsə, zina işlər görsə onu tutub divandakı şəriət qazisi, ya da əcrim işinə baxan qaziyə tapşırsınlar. Şəriətə dair işlərin həlli barədə islam qazisi hökm çıxarsın, ürf-adət işlərini isə əcrim qazisi təftiş edib sonra mənə ərz eləsin." ("Temur tüzukları" səh.94). Əmir Teymur bu əsərinin başqa bir yerində də həmin məsələyə bir daha toxunub yazır: "İslam qazisi şəriət işləri, əcrim qazisi isə dünyəvi işlər haqqında mənə ərz etsin." (*Bax: Həmin əsər, səh,108*).

¹⁸⁶ Q Kərimov. Göst.əsər, səh.7.

¹⁸⁷ E.Cəlilov. Göst.əsər, səh.60.

Müsəlman hüququnun əsasında fiqh elmi dururdu. Fiqh ərəbcə «dəqiq anlayış, bilik» mənasını verir. Orta əsrlərdə bu istilah islamın ilk dövrlərində olduğu kimi «şəriət» sözünə bərabər tutulmuşdur. Fiqh müsəlmanların dini və dünyəvi həyatlarını tənzim edən normaları özündə toplayıb, həm ibadətlər, həm də miras, əqdlər, ailə münasibətlərini, edilməli və edilməməli (əmr və nəhy) əməlləri qiymətləndirəcək hökmləri, cəza ehkəmi, mühakimə üsulları, dövlət təşkilatı və müharibə etmə hüququna dair ehkamları özündə birləşdirir. Fiqh müfəssəl mənbələri tədqiq etməklə şəriət ehkəminin əməli köklərindən bəhs edən elm olub, qanunvericilik işlərində fərziyyə və layihələr tərtib edərkən müvəffəqiyyət qazanmağa xidmət edir. Fiqh şəriətin mənbələrini tədqiq etməklə onun əməli işlər üzrə ehkamından bəhs edir, şəriət və ədəbiyyat elmlərindən istifadə etməklə nəticə almaq və hökm çıxarmağa xidmət edir.¹⁸⁸

Deməli, qazilər dövrün məhkəmə sisteminin tətbiqində fiqh qanunlarını əldə əsas tutur və yalnız onlara istinad edirdilər. E.Cəlilovun məlumatlarına görə, qazilər fəaliyyətlərini «Qazilik qanunları kitabı» («Kitab ədəd əl-qada») ilə tənzimləyirdi və bütün maddi və prosessual normalar bu kitabda toplanmışdı.¹⁸⁹

Qazi iman əhli olub xalqı ədalətlə mühakimə etməli, qanunsuzluğun qarşısını almalı, kimsənin haqqının mənimsənilməsinə, hüququnun tapdanmasına yol verməməlidir. O öz vəzifəsini şəriətin tələbləri səviyyəsində apara bilmirsə, tutduğu vəzifədən azad edilməlidir. Qazi işi şahidlərin, iddiaçı və cavabdehin, məhkəmə üzvlərinin, məhkəmə xidmətçilərinin iştirakı ilə araşdırır və hökm çıxarır. Qazilik insanlar arasında münasibətləri şəriət ehkamları, fiqhdə toplanmış hüquq normaları və öz rəyinə əsasən həll etməlidir.¹⁹⁰

Qaziliyi öhdəsinə götürən adam fiqh sahəsində yüksək biliyə malik olmalı, xalqın işini ədalətlə həll edə biləcəyinə əmin olmalı, xalqın və şəxsin özünün etimadını qazanmalı, hər şeyi qorxub çəkinmədən düz deməli, qanunu hətta hökmdardan belə qoruya biləcək qədər cəsur, qorxmaz, iradəli olmalı, fəraiz məsələlərini dəqiq bilməli, insanlar arasında fərq qoymadan məzlumu zalimdən müdafiə etməyə həmişə özündə güc, qüdrət hiss etməli, rüşvət qəbul etməməli və ətrafdakıların da rüşvət qəbul etmələrinə imkan verməməlidir. Hədiyyə olaraq verilmiş şeyləri qəbul etməzdən əvvəl hədiyyənin hansısa məqsədlə verilib-verilmədiyini yoxlamalı, məqsədli hədiyyələri nə özü, nə də ailə üzvləri qəbul etməməlidir.¹⁹¹

Qazi sübut etmə vəzifəsini yalnız iddiaçının üzərinə qoymamalı, öz səlahiyyətindən istifadə edərək məsələlərin aydınlaşmasını təmin etməlidir.

¹⁸⁸ Yenə orada, səh. 61.

¹⁸⁹ Yenə orada, səh.344, 348.

¹⁹⁰ E.Cəlilov. Göst.əsr. səh.348.

¹⁹¹ Yenə orada, səh.348-349.

Qaziliyin yüksək bilik və peşə vərdişini tələb etməsinin nəticəsidir ki, qazi vəzifəsinə fiqhə yaxından bələd olan, ailəliklə qaziliklə məşğul olanlar təyin edilmişlər.¹⁹²

Şahid məhkəmədə ona məlum olan halları düzgün söyləməli, bəzək-düzəkli ifadələrlə hadisəni təhrif etməməlidir. Şahid hadisəni görməli, kimdənsə eşitməli və ya başqa hiss üzvləri ilə duymalı, qavramalıdır. Mənbəyi olmayan şəhadət əsaslı sayılmır.¹⁹³

Fiqhın islam cəmiyyəti həyatını tənzim edən hüquq institutları içərisində birgəyaşayış, müharibə və sülh bağlama qaydalarına aid hissəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu hissəyə 4 institut daxildir. «Haqsızlığın dəf edilməsi və ədalətin, dostluğun təmin edilməsi», «Yürüş», «Cizyə» və «Hüdanə» kitablarına daxil olan normalar.¹⁹⁴

XV əsrdə Azərbaycan tarixində baş verən ciddi dəyişiklər, bir yüzillikdə iki feodal dövlət yaranması (Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu) və Şirvanşahlar dövlətinin yeni şəraitə uyğunlaşması nəticəsində «Cahad» kitabı demək olar ki, aradan çıxarılmış, cinayət hüququndan sonraya keçirilərək «Yürüş» kitabı adlı hissə yaradılmış, cahada və müharibə aparılmasına dair normalar orada toplanmışdır. Məsələn, Uzun Həsən bəzən kiçik dövlətlər üzərinə, yaxud Gürcüstana hücumları zamanı yürüş haqqında fərman verir və din xidmətlərinin, xüsusilə qazinin fitvası ilə yürüşlərini əsaslandırır. Onun Osmanlılarla döyüşü isə, özü və tərəfdarları tərəfindən «cahad» adlandırılmışdı.

Fiqh cahad edib islam düşmənlərini əzməyi hər bir müsəlmanın borcu olmasını təsbit etmişdir, düşmən əzilməyə islam, islam olmasa Allaha həqiqi inam ola bilməz, o da olmasa, həyatın mənası qalmaz, buna görə də cahadda ölmək yaşamaqdan daha vacibdir. Əbülqasım Hillinin əsərinə əsaslanan E.Cəlilov cahadı iki yerə ayırır: birincisi, islama hücum edib onu yıxmaq istəyənlərə qarşı cahad; ikincisi, dini zərurət və şəriətin tələblərini yerinə yetirmək üçün cahad. Cahad hər şeydən əvvəl, canını belə əsirgəmədən din yolunda fədakarlıq göstərməkdir. Cahad islam dinini müdafiə etməklə müsəlmanların canını, mənaqiyyatını və əmlakını qoruyur.¹⁹⁵

XV əsr Azərbaycan mənbələri arasında elə kitab tapmaq mümkün deyildir ki, orada cahad, qəza, qazi, quzzat barədə az da olsa məlumat olmasın. «Qəza», yəni məhkəmə işləri ilə məşğul olan qazi haqqında mülahizə yürüdərkən iki qazidən danışmaq lazımdır: 1.Qazi - yəni, mülki və dövləti işlərlə məşğul olan şəri qazi; 2. Hərbi işlərdə qayda-qanun bərqərar olmasına çalışan qoşun qazisi (qaziyi-

¹⁹² Yenə orada. səh.350.

¹⁹³ Yenə orada. Göst.əsər. səh. 365

¹⁹⁴ Yenə orada, səh.370.

¹⁹⁵ Yenə orada. Səh.370.

əsgər).¹⁹⁶ Şəri qazi yerlərdə mübahisəli məsələlərin həllinə çalışır, qoşun qazisi isə orduda dini iş və təbliğat aparır, günahkar hərbiçiləri mühakimə edirdi.

Bacarıq və qabiliyyətlərinə görə bəzi qazilər sədr və vəzir kimi yüksək vəzifələrə layiq görüldülər. Məsələn, 1419-cu ildə Şirvanşahlar dövlətində vəzir Qazi Bayazid olmuşdur. Yaqub Ağqoyunlu sarayın sədri isə Qazi İsa idi. Hətta Ağqoyunlu Qara Osman tərəfindən öldürülən Qazi Bürhanəddin Bürhanilər dövlətinin padşahı idi.¹⁹⁷

Bəzi mühüm məsələlərin həlli üçün qazilərin köməyindən istifadə edilirdi. Məsələn, 1469-cu ildə Sultan Əbu Səid Teymurinin Azərbaycana yürüşü zamanı Uzun Həsən əskər qazisi Əlaəddin Əlini iki dəfə sultanın düşərgəsinə yollamışdı.¹⁹⁸ Tezliklə Ağqoyunlular tərəfindən əsir alınan Sultan Əbu Səidin qətlinə fərmanı da Uzun Həsən məhz Şirvan qazisinin təhriki ilə vermişdi.¹⁹⁹

İslamın xeyrinə çalışan Qazi Əlaəddin Əli barədə Ə.Tehraniyə məlumatı da diqqətli cəlb edir: «Sahibqran ... seydilərin qaymağı, qazilərin iftixarı, sağlam düşüncə sahibi, kəskin fikirlər yiyəsi, aydın nitqi və güclü məntiqi, zəngin biliyi və təmiz mənəviyyatı sayəsində elçilikdə mahir olan və bu işdə islamın xeyrinə çalışan qazi Əlaəddin Əlini layiqli hədiyyələrlə Cahanşah Mirzənin yanına göndərdi».²⁰⁰

Ə. Tehrani qazini «şəriət hakimi» adlandırır. Cahanşahın öldürülməsindən sonra Təbrizə gələn Uzun Həsən «Təbrizin və ... digər şəhərlərin alimlərini və seydilərini öz hüzuruna dəvət etdi, məmləkət və din işləri ilə məşğul olanlara nəsihətamiz sözlər dedi. Qazilərin və şəriət məsələlərinə baxan adamların xəyanəti barədə şikayətlər eşitdiyi üçün qaziləri hədələdi və bir neçə gündən sonra onların hamısını işdən azad etdi. Türk möminlərindən biri mənim (Abubəkr Tehraninin - Ş.F.) təqdimatım və digər əyanların müdafiəsi ilə şəriət hakimi təyin olundu.»²⁰¹ Salmaməçi bu qeydlə qazilərin islamın müdafiəçiləri olduqlarına baxmayaraq, bəzən özlərinin qeyri-hüquqi işlərə əl atdıqlarını nəzərə çatdırır. Qazinin iştirakı olmadan evlənmə və boşanma məsələləri əsasən həyata keçirmirdisə də, bəzən hər hansı bir hökmdar, yaxud şahzadə bu hüquqi normaya əhəmiyyət vermir, qazinin rəyi ilə hesablaşmırdılar. Məsələn, Cahanşahın qətlindən sonra onun oğlu Həsənəli ilə də birdəfəlik hesablaşmaq istəyən Uzun Həsən ona qarşı yola düşür. Ə.Tehraniyə görə «Onun Azərbaycana yollanmaq və Həsənəlinin qarşısını almaq qərarının əsas səbəbi onun daim eşitdiyi belə bir xəbər idi ki, Həsənəli islam dininin düzgün yolundan sapıb ..., şəriətin göstərişlərini unudub ... əyanlardan hansını bir bəhanə ilə cəzalandırırsa, elə

¹⁹⁶ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh.58..

¹⁹⁷ Yənə orada, Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.52.

¹⁹⁸ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.. 254-255.

¹⁹⁹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh.58.

²⁰⁰ Kitabı-Diyarbəkriyyə, səh.221.

²⁰¹ Yənə orada, səh.279.

həmin gün onun qadınlarını talaqsız və qazisiz başqalarına verir».²⁰² Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, hər üç Azərbaycan feodal dövlətində hərbi quruluş və məhkəmə sistemi özlərindən əvvəlki dövlətlərin təcrübə xüsusiyyətlərinə əsaslanmışdı.

II FƏSİL:

QARAQOYUNLU, AĞQOYUNLU VƏ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTLƏRİNİN İQTİSADI QURULUŞUNUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ: ƏMLAKIN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ, VERGİ VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR.

XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin iqtisadi quruluşları da yalnız şəriət qanunları əsasında formalaşmışdı. Əmlakın hüquqi vəziyyəti də fiqh elminin tələbatına müvafiq idi. Fiqhdə ən geniş yeri müsəlmanlar arasında əmlak münasibətlərini tənzim edən normalar tuturdu. Fiqhdə əmlakla əlaqədar ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq institutları ibadətə dair normalardan sonra başlayır. Hər hansı hüquq institutunda konkret normalar ilə həll edilmiş ictimai-iqtisadi münasibət digər hüquq institutunda təkrarlanmamış, fiqhın ümumi qəbul olunmuş tələbi kimi hər bir konkret halda qazi və müftilər tərəfindən tətbiq edilmişdir. Hüquqi varislik, hüquq və vəzifələrin keçmə anı, hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə dair məsələlər də eyni qaydada həll olunurdu. Müsəlman hüququ mülki hüquq münasibətlərini əmlak və qeyri əmlak, mütləq və nisbi, şey və öhdəçilik kimi hüquq münasibətlərinə də ayırmamışdır. Müsəlman mülki hüquqi əmlakla əlaqədar olmayan mülki hüquq obyektini tanımur.²⁰³

Əmlakın hüquqi vəziyyətinə nəzər saldıqda görmək olar ki, mülkiyyət hüququnun obyektini ola biləcək maddi əmlak növləri heç nə ilə məhdudlaşmır. Bütün istehlak dəyərinə malik olan şeylər mülkiyyətin obyektini ola bilər, lakin bir istisna vardır: islam dini ilə haram hesab edilən şeylər müsəlmanın mülkiyyətində ola bilməz və qanunla da müdafiə olunmur.²⁰⁴

Mülkiyyət əldə etməyin əsas üsulu müqavilədir. Zəhmətlə qazanc əldə etmək, irslə almaq, həyət-bacadan, şəxsi mal-qaradan əldə edilən gəlir də halaldır. Bağışlama, tapıntı və digər yollarla ələ gələn maddi nemətlər yalnız o halda halal hesab olunur ki, fiqhın tələb etdiyi şərtlərə - müddətin keçməsinə bağışlanan malın halal olmasına və sairəyə əməl edilsin. Mülki hüquqlar, o cümlədən mülkiyyət hüququ müsəlman hüququnun ümumi əhkamlarından doğan inandırma, axirət dünyasında veriləcək cəzalar, əxlaq qaydaları və nəzərdə tutulmuş hallarda şəriət

²⁰² Kitabi-Diyarbəkriyyə, səh.246.

²⁰³ Kitabi-Diyarbəkriyyə, səh.246.

²⁰⁴ Yəni orada, səh.163.

məhkəmələri vasitəsilə həyata keçirilir. Hər bir müsəlman özünü və əmlakını hər cür qanunsuzluqdan və zorakılıqdan müdafiə edə bilər, digər mömin müsəlmanlar da onu müdafiə etməyə borcludur, lakin nəzərə alınmalıdır ki, cəzalandırma hüququ yalnız şəriət məhkəməsinə verilir. Öz əməlləri ilə başqalarına zərər vurmuş müsəlman vurduğu zərəri könüllü olaraq ödəməyə borcludur, belə etmədiyi təqdirdə axirət günündə layiq olduğu cəzanı alacaqdır.²⁰⁵ Şübhəsiz ki, bütün bunlar şəriətin əmlak hüququ barədə olan nəzəri normalarıdır. Əməli olaraq isə feodal dövlətlərimizin hər biri öz hökmdarlarının və hakim feodal sinfin dedikləri ilə idarə olunurdu.

XV əsrdə Azərbaycanda bərqərar olan hər üç dövlətin ərazilərində olan bütün torpaq və mülklərin ümumi sahibkarı, məlumdur ki, şah (şirvanşah) olmuşdur. Amma şahın razılığı və fərmanı ilə Azərbaycan 4 feodal sinfi arasında bölünmüşdü və feodalların kəndlilər üzərində hökmranlığının iqtisadi əsasını torpaq üzərində feodal mülkiyyəti təşkil edirdi. Bu iqtisadiyyatın aparıcı növü isə əkinçilik deyil, maldarlıq idi. «Asiya istehsal üsulu» konsepsiyasında irəli sürüldüyü kimi mücərrəd deyil, gerçək surətdə mövcud olan feodal mülkiyyəti daha çox dövlət mülkiyyəti formasında çıxış edirdi. Dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etməsi başlıca olaraq onunla izah edilirdi ki, dövlət əkinçiliyinin və deməli, minlərlə insan həyatının asılı olduğu süni suvarma qurğularının mülkiyyətçisi idi. Torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti torpaq vergisi şəklində (xərac, malcehat) xəzinəyə daxil olan məhsul payının (renta-vergi) mənimsənilməsində ifadə olunurdu. Feodalların istifadə etdiyi vergi toxunulmazlığı imtiyazına (yəni vergi ödəməkdən azad olunmaq) dövlətin həmin ərazidə özünün müstəsna səlahiyyətinə güzəşt kimi baxılırdı.

Müsəlman hüququ torpaq sahibliyinin beş əsas növünü qəbul edirdi:

- 1.Dövlət torpaqları (xəzinə torpaqları) - əraziyi-divani;
- 2.Hakim sülalənin şəxsi mülkləri - əraziyi-xassə;
- 3.Müsəlman ruhani idarələrinə vəsiyyət edilmiş torpaqlar-ərziyi-movqufat;
- 4.Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar - mülk;
- 5.Kənd icmalarının mülkiyyəti olan torpaqlar cəməətiye-deh.²⁰⁶

Bütün idarə orqanlarının iki böyük kateqoriyaya - dərgah (saray) və divana (dəftərxana) bölünməsi müsəlman Şərqinin, o cümlədən də Azərbaycanın siyasi təşkilatının bütün sisteminin əsas xəttini təşkil edirdi. Torpaq sahibliyi kateqoriyalarının idarələri «divani-məmalik» və «divani-xassə» adlanan, hər birinin çoxlu məmurlar ştatı olan iki müxtəlif idarədə mərkəzləşdirilmişdi.²⁰⁷

²⁰⁵ F.Cəlilov. Göst. əsər, səh.164.

²⁰⁶ O. Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, Bakı,1993, səh.184-185.

²⁰⁷ Yenə orada. Göst.əsər, səh.187.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti zamanı Azərbaycanda Səfəvi şeyxlərinə mənsub olan vəqf mülkləri mövcud idi. Müxtəlif feodal hakimlərin hədiyyə verdiyi torpaqlar sayəsində vəqf mülkləri genişlənməkdə idi. Qeyd olunmalıdır ki, vəqf torpaq mülkiyyəti sahəsinin artım mənbələri yalnız hökmdarların bəxşislərindən ibarət deyildi. Bu dövrdə torpaq sahibləri arasında gözə çarpan faydadan çıxış edərək öz mülklərini vəqfə çevirmək ənənəsi özünü göstərirdi. Məlumdur ki, vəqflər adətən vergi və inzibati toxunulmazlıq hüququndan istifadə edir, çox nadir hallarda müsadirəyə məruz qalırdı. Həmin feodallar bu yolla öz mülkiyyətlərini ruhanilərin etibarlı mühafizəsi altında keçirir və öz soyadının ardınca mütəvəlli (vəqf işləri müdiri) vəzifəsini yazdırmaqla xəzinəyə ödəyəcəyi vergilərdən canlarını qurtarırdılar.²⁰⁸

Azərbaycanda bütün XV əsr boyu iqtə, soyurqal və tiyul institutları fəaliyyətdə olmuşdur. İqtə təsisatı XVI əsrə qədər mövcud olsa da, bu istilaha sonrakı əsrlərdə də təsadüf olunur. Deməli, sonrakı əsrlərdə də ara-sıra işlənən bu istilah onu əvəz edən soyurqalı və tiyulu bildirirdi. İndi isə vəqf, iqtə, soyurqal və tiyul institutları barədə müxtəssər məlumat vermək məqsədə müvafiqdir.

Vəqf mülkiyyəti. İslam dini müəssisələrinin olduğu vəqf torpaq mülkiyyəti vəqf idi. Müsəlman və xristian idarələrinə məxsus olan vəqf mülkləri «vəqfi-xeyri» «xeyriyyə vəqfləri» adlanırdı. Seyidlərin, dərviş şeyxlərinin, müqəddəs hesab olunan şəxslərin ixtiyarındakı vəqflər isə «vəqfi-əhli» («şəxsə xas vəqf») adı ilə tanınırdı.²⁰⁹ Vəqf torpaqlarda yaşayan rəiyyət ruhanilərdən asılı idi. Vəqfdən götürülən gəlirin bir hissəsi məscid, mədrəsə və başqa dini idarələrin tikilməsinə xərclənir, onun böyük hissəsini isə ruhanilər mənimsəyirdilər. Dini müəssisələrin ixtiyarında böyük torpaq sahələrindən başqa vəqf olunmuş evlər, bazar, emalatxana, karvansara, dəyirman, bağ, suvarma kanalları və mədənlər də vardı.

Dini müəssisələrin ixtiyarına verilən vəqf əmlakından əldə edilən gəlir dini müəssisələrə sərf olunurdu, lakin bəzən hökmdarın məzarına (guxana) vəqf edilən mövqəfatın gəliri oranın mücavirinə çatır və beləliklə, vəqf əmlakının şəxsi mənimsənilməsi hallarından biri yaranırdı. Uzun Həsən Cahanşah Qaraqoyunluya qalib gəldikdən sonra onun oğlu Əbu Yusifin gözlərini çıxardıb, onu atasının məzarına mücavir təyin etmişdi. Bir il sonra hücumla Miyanəyə gələn Sultan Əbu Səid də bu kor şahzadəyə hörmət edərək, atasının qəbrinə edilən mövqəfatın hamısını yiyələnməyi ona tapşırırmışdı. Vəqf torpaqlarının gəliri vəqfi verən şəxsin vəsiyyətinə əsasən məsrəf edilə bilirdi. Vəqf olunan əmlak vəqfnaməyə müvafiq surətdə idarə olunmalıydı. Bu torpaqlardan hökumət üçün vergi yığılmır, vəqf əmlakı toxunulmaz sayılırdı. Məhz buna görə də feodallar get-gedə varlanırdılar.

²⁰⁸ Yenə orada. səh.185-186.

²⁰⁹ Azərbaycan tarixi, «Elm», III cild, səh.109.

XV əsrin II yarısında Azərbaycandakı ən böyük vəqflər bunlar idi: Ördəbildə Şeyx Səfiəddin məqbərəsi, Təbrizdəki Həsən şah məscidi, Cahanşah tərəfindən vəqf edilən Cahanşahiyyə vəqfləri, Qazan xanın məzarı.

Vəqf əmlakı satıla və bağışlana bilməzdi.²¹⁰

İqta institutu. Bu şərti torpaq mülkiyyəti növü böyük inkişaf mərhələsi keçirmişdir. Övvəllər o, ayrı-ayrı şəxslərə fəqət o torpaqdan xərac alıb yaşaması üçün verilərdi. XI-XII əsrlərdə isə iqta hərbiçilərə əta olunmağa başladı. İqtadar (iqta sahibi) həmin torpaqlarda yaşayan kəndlilər üzərində tam hakimiyyətə malik idi. Azərbaycanda bu torpaq mülkiyyəti (iqta sahibi); artıq monqol hakimiyyəti zamanı (XIII-XIV əsrlər) irsi idi. XV əsrdə də iqta hərbi torpaq mülkiyyəti növü kimi qalmaqda idi, amma bəzi şahzadələrə də yaşayış yerləri iqta kimi verildi. Məsələn, Diyarbəkr şəhəri Ağqoyunlu şahzadəsi Yaqub bəyə iqta şəklində əta olunmuşdu.²¹¹ Əsrin sonunda isə iqta öz yerini soyurqal institutuna verdi.²¹²

Soyurqal institutu. Özündən əvvəlki iqta institutunun inkişafı nəticəsində yaranan soyurqal institutu Azərbaycanda olan şərti feodal mülkiyyətinin əsas növlərindən biridir. Müəyyən şəxsə soyurqal verilərkən hökm (ehkami-soyurqal) yazılır və ona sənəd (nişani-soyurqal) verilirdi. Soyurqal sahibi hökmən padşahın hərbi və ya mülki xidmətində olmalı, onun mənafeyindən ötrü çalışmalıydı.

Azərbaycanda soyurqallara dair ilkin məlumat XIV əsrin II yarısına, cəlairilərin (azərbaycanlaşmış monqol feodallarının hakimiyyətdə olan bir sülaləsi - Ş.F.) hakimiyyəti dövrünə də təsadüf edir. Soyurqal dövlətdə hərbi və mülki xidməti olan şəxslərə sultan tərəfindən bağışlanırdı və həmin mülk onların irsi istifadəsində olurdu. İqtaya nisbətən soyurqal sahibinin hüquqları daha geniş idi. Soyurqal sahibləri vergi yığımında və məhkəmə-inzibati fəaliyyətdə müstəqil idilər. Belə ki, soyurqalı olan şəxsin vergi toxunulmazlığı hüququ onun zənginləşmə vasitəsi idi, yəni əvvəllər dövlət xəzinəsinə daxil olan vergi yığmaq səlahiyyəti artıq soyurqal sahibinin ixtiyarına keçirdi. Soyurqal sahibinin öz torpaq sahəsində vəzifəyə təyin etdiyi şəxslər yalnız onun qarşısında hesabat verirdilər.²¹³

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları soyurqal verməklə mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə və dövlətdə birlik yaratmağa çalışırdılar, amma sonralar bunun əksi alındı və soyurqal sahibləri olduqca varlanıb, mərkəzi hökumətlə hesablaşmamağa başladılar.

Bəzən soyurqal kimi paylanmasız nəzərdə tutulan yerlər (başqa ölkə torpaqları) hökmdar tərəfindən hücumla məruz qalarkən «soyurqal əhli olan şəxslər» də döyüşə aparılır və onlara ələ keçirilən torpaqlardan soyurqal verildi.

²¹⁰ Tarixə-qızılbaşın. səh. 16

²¹¹ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh.74-75.

²¹² И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 153-154. Qeyd: «Soyurqal» istilahı - monqol mənşəli «soyurqamişi» («bəxşiş») istilahından yaranmışdır.

²¹³ Azərbaycan tarixi, «Elm», III cild, səh.109.

Uzun Həsən 1476-cı ildə Gürcüstana yeni yürüş edərək özü ilə bir dəstə seyid və şeyx aparmış, nəticədə xeyli soyurqal paylamışdı. Bəzi hökmdarlar çoxlu soyurqal verməklə özlərinə arxa yaratmağa çalışırdılar (Rüstəm Ağqoyunlu), bəziləri isə soyurqal paylamadıqlarına görə öldürülmüşdülər (Gödək Əhməd).

Soyurqalın üç növü məlumdur: Torpaqla verilən soyurqal; pul ilə ödənilən soyurqal; müştərək istifadə üçün verilən soyurqal.²¹⁴

Tiyul institutu. Bu şərti torpaq mülkiyyəti növünün məhz hansı əsrdə bərqərar olması barədə müxtəlif fikirlər vardır. İ.P.Petruşevskiyə istinad edən O.Ə.Əfəndiyev tiyulun XVI əsrdə soyurqalı əvəz etdiyini bildirmişdir.²¹⁵ Lakin V.F.Minorski teymurilər dövründə tiyul istilahının işlədilməsi ilə əlaqədar olaraq iqtə mülkiyyətinin aradan çıxdığını söyləmişdir. Tiyul barədə ingilis alimi K.S.Ləmbtonun da bir-birinə zidd iki fikri vardır. O, gah tiyulun Səfəvilər dövründə iqtanı əvəz etdiyini, gah da elə elxanilər zamanı iqtanın tiyul ilə əvəz olunmağa başladığını qeyd etmişdir. Amma, məlum olduğu kimi, iqtanı əvəz edən institut tiyul yox, soyurqal institutu olmuşdur.²¹⁶

Tiyul müəyyən bir yerin müvəqqəti istifadə olunmasından ötrü şahın dövlət torpaqları hesabına xüsusi şəxslərə verdiyi sahəyə deyilirdi. Tiyul sahibi (tiyuldar) həmin torpaqdan alınan gəlirin hamısını, yaxud böyük bir hissəsini mənimsəyirdi. O, dövlətə hər il «rüsum» adı altında müəyyən məbləğ pul verməliyi. Bəzən tiyul müəyyən qoşun hissələri hazırlanması məqsədilə də verilir və tiyuldar lazımı vaxtda hökumətin sərəncamına əsgəri qüvvə verməyə vəzifədar edilirdi. Tiyul soyurqaldan fərqli olaraq əmir, şahzadə və başqa şəxslərə irsən verilə bilməzdi, çünki bu torpaq mülkiyyəti növü məhz tiyula layiq görülən hökumət məmurunun etdiyi xüsusi xidmət müqabilində maaş kimi verilirdi.²¹⁷

Xidməti böyük olan şəxsin tiyulu da böyük olurdu. 1406-cı ildə Qara Yusif Bəstam Cagirə əmirül-ümara vəzifəsini verdiyi vaxt Sultaniyyə, Ərdəbil və Muğan da tiyul kimi həmin əmirə xas idi.²¹⁸

Dövlət başçısı müharibəyə yollanan vaxt tiyuldarlar da onunla həmrəh olmalı, öz qoşunları ilə köməklik göstərməliydilər.

Tiyulun ləğvi nəticəsində yaranan vahimə bu mülkiyyət formasının tiyuldar əmirlərdən ötrü nə qədər gərəkliliyi olduğunu bariz şəkildə əks etdirir.²¹⁹

Vergi və mükəlləfiyyətlərə gəldikdə isə, deməli ki, vergi sistemini və onun terminologiyasını öyrənən nisbətən çoxsaylı əsərlərin olmasına baxmayaraq, indiyə kimi bu sahədə bir çox məsələlər aydın deyil və həll olunmamışdır.

²¹⁴ Ş.Fərzəliyev Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh 76-78.

²¹⁵ О.А.Эфендиев Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961, стр.37.

²¹⁶ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə ..., səh.79-80.

²¹⁷ Yənə orada, səh.80.

²¹⁸ Yənə orada.

²¹⁹ Ş.Fərzəliyev, Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, səh.81.

Vergilər, xüsusi vergiyığanlar - mühəssillər vasitəsilə toplanırdı. Onlar isə vergiləri müəyyən olunmuş miqdardan artıq yığmağa çalışırdılar. Vergilər əhalidən məhsul və pul ilə yığılırdı.²²⁰

Vergi yığımı barədə xüsusi «dəsturlar» /qanunlar/ mövcud idi. Şirvanşah Fərrux Yəsarın 1474-cü ildə Abşeron valisi olan oğlu Şamxal Sultan Məhəmməd Qaziyə Mahmudabadın da verilməsi xüsusundakı bir sənəddə vergi yığımı barədə aşağıdakı məsləhətlər vardır: «Onlar /dövlət məmurları - N.M./... divan vergilərinin toplanmasında rəiyyətlərlə sabiq dəstura və məlum qanun-qaydaya əməl edib... rəiyyətin məhsulunu mənimsəməsinlər. Onlara həvaləni yalnız cərimələri dəftərlə səbt olunmuş şəri və ürfi /mülki/ qayda üzrə sübut olunandan sonra... göndərsinlər»²²¹.

XV əsrdə əhalidən divanın və feodalların nəfinə yığılan 30-dan çox vergi növü olmuşdur. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

Malcehat, ixracat, şiltaqat, əvarizat, ələfə, ülüfə, qonaqla, ulaq, ülam, biyar, səvəri, peşkəş, səlami, eydi, novruzi, şilənbəha, rəsməl-möhr, rüsumi-daruğəgi və kəlantəri, rəsməl-vozəra, düşüllük, mirabi, dəhyeki-mustovfiyan, dəhyeki-soyurqal, dəhyeki-rəiyyəti, xırmanbəhrə, çuvallıq, çərik, cizyə, tərx, cıraqlıq, məvaşi, mərai, sərşümar, bəhayi-morq, sorğu, ximə, kəndəlik və s.²²²

Bu vergilərin bəziləri haqqında müxtəsər məlumat verməyi münasib bilirik:

Malcehat. Məhsulun müəyyən bir hissəsi kimi yığılan renta vergi növüdür. Bəzən müəyyən bir yerin malcehatı şəxsə məvacib əvəzinə verilir, amma bu vergi əsasən məhsul ilə ödənirdi (buğda, darı, düyü, pambıq, ipək və s.)²²³ Bəzən isə müəyyən bir yerin malcehatı xüsusi xidməti olan şəxsə məvacib əvəzinə təyin olunurdu. Sübut üçün bu cümlə kifayətdir: «Bu yerin malcehatı məvacib kimi İskəndər bəy Əfşara verilmişdi...»²²⁴

İxracat. Əyalətlərdəki döyüşçü və dövlət qulluqçularının ehtiyaclarını ödəməkdən ötrü əhalidən yığılırdı. Yaqub Ağqoyunlunun dövründə müvəqqəti olaraq ləğv edilən bu vergi növü barədə məlumat azdır. Bəzi hökmdarların hakimiyyəti dövründə müvəqqəti ləğv edilən ixracat barədə mənbələrdə müəyyən məlumat vardır. Məsələn, Yaqub Ağqoyunlu ixracatın bir hissəsini 886 (1481)-ci ildə ləğv etmiş, sonradan isə onun hamısı üzərinə qadağa qoymuşdur.²²⁵ İxracat vəzifəli şəxslərin (dövlət məmurlarının) müəyyən dövlət tapşırığı ilə bir yerdən başqa yerə gedərkən onlara ödənilən vergi olmuşdur. Yaqubdan sonra Gödək Əhməd də həmin verginin ləğvi barədə fərman vermişdi.²²⁶

²²⁰ Yənə orada. səh.81-82.

²²¹ M.Nemətova. Göst. məqalə, səh.68.

²²² İ.P.Petruşevski. XVI-XIX əsrin əvvəllərində..., s.265.

²²³ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., s.85.

²²⁴ Budaq Qəzvini. Cəvairəl-əxbar, vərəq 316 a.

²²⁵ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə..., səh.85.

²²⁶ Yənə orada.

Ələfə və ülüfə. Ələfə istilahı feodal qoşunlarındakı heyvanların yemlənməsindən ötrü toplanmışdır. Bu söz altında bəzən hökumətin tələbi ilə döyüşçülər üçün rəiyyətdən yığılan ərzaq da başa düşülür. Ülüfə isə, vergiyığanlar, dövlət məmurları və əsgərlər üçün toplanan vergi növü idi. Onlardan başqa, mənbənin göstərdiyinə görə «mütəvəlli, vəqf işçiləri, pişnamaz və azançılara da sədrlərin icazəsi ilə ülüfə verilir». ²²⁷

Qonalqa. Xarici dövlət nümayəndələrinin (elçi), şah qasidlərinin, ali rütbəli məmur və əyanların rəiyyət evlərində saxlanması (müvəqqəti olaraq) üçün çəkilən xərcləri ödəyən vergi idi. ²²⁸

Savəri. Bəzi mənbələrdə «peşkəş» istilahı ilə birlikdə işlənir. «Könüllü verilən hədiyyə» mənasında da anlaşılır. Bu vergi bütün yüksək rütbəli dövlət məmurlarının qarşılama və yola salınmaları zamanı onlara təqdim edilirdi. ²²⁹

Mirabi. Bu istilah Yaqub Ağqoyunlunun 1479-cu ilə aid bir fərmanında verilir. Mirab-hərfən «su əmiri», yəni suvarma arx və kanallarının rəisi mənasını verir. Deməli, belə qənaətə gəlmək olar ki, suvarma üçün suyun düzgün bölüşdürülməsinə nəzarət edən məmur belə adlanmışdır. ²³⁰

Dəhyek. - farsca «ondan bir» deməkdir və ərəbcə «üşr» («on») istilahının sinonimidir. Yığılan məhsulun mülkədar və məmurların xeyrinə ayrılan hissəsidir. ²³¹

Bayramlıq. Kəndlilərin mülkədarlara bayramlarda ödədiyi məcburi vergi növüdür. Bu vergi adətən dini bayramlar və novruz münasibətilə verilir. Qasım Ağqoyunlunun bir soyurqal sənədində həmin vergi «eydi» və «novruzi» kimi də qeyd olunmuşdur. ²³²

Cuvallıq. Səciyyə etibarilə kəndli mükəlləfiyyətidir. Bu vergi növünə Əhməd Ağqoyunlunun 1497-ci il tarixli fərmanında təsadüf olunur. Azərbaycanda çuval sözündən yaranmış bu istilah, güman edildiyinə görə istər qoşunlarda, istərsə də divan vergi idarələrində mühüm əşya olan çuvalların tədarükü üçün düşünülmüşdür. ²³³

Kəndəlik. Türk sözüdür və «divarda bürç ucaltmaq» kimi şərh olunmuşdur. Güman etmək olar ki, bu istilah qala bürclərinin tikintisi üzrə rəiyyət üzərinə qoyulan mükəlləfiyyətlərdən biri olmuşdur. ²³⁴

Əvvəlki və sonrakı əsrlərdə olduğu kimi XV əsrdə də kəndli və şəhərli əhali üzərinə qoyulan vergi növlərinin kəmiyyətcə çox olması feodalizm dövründə

²²⁷ Yənə orada, səh.84-85.

²²⁸ İ.P.Petruşevski. XVI-XIX əsrin əvvəllərində..., səh.274-275

²²⁹ Yənə orada, səh.284-285

²³⁰ O.Ə.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, səh.202.

²³¹ Yənə orada.

²³² İ.P.Petruşevski. XVI-XIX əsrin əvvəllərində..., səh.281.

²³³ O.Ə.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, səh.203.

²³⁴ Yənə orada, səh.204.

Azərbaycan və ona qonşu ölkələrdə hökm sürən zülmkarlığın aşkar təzahürüdür. Qasım Ağqoyunlunun 1498-ci ilə aid olan soyurqal sənədində 31 növ, Yaqub Ağqoyunlunun 1488-ci ilə aid olan vəqf sənədində isə 27 növ vergi və mükəlləfiyyət adı çəkilmişdir.²³⁵

Belə güman etmək olar ki, Ağqoyunlular dövründə vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı Qaraqoyunlular dövrünə nisbətən daha çox olmuşdur. Yuxarıda adı çəkilən 1474-cü il Şirvan sənədində isə cəmi 5 vergi növünə işarə olunmuşdur, bu isə Şirvanda Azərbaycanın cənub dövlətlərinə nisbətən vergi və mükəlləfiyyətlərin az olduğuna dəlalət edir.

III FƏSİL:

XV ƏSR AZƏRBAYCAN FEODAL DÖVLƏTLƏRİNDƏ HÜQUQUN İNKİŞAFINDA ƏSAS CƏHƏTLƏR

(MÜSƏLMAN HÜQUQU, UZUN HƏSƏN AĞQOYUNLUNUN «QANUNNAMƏSİ»)

Orta əsrlər Azərbaycan hüquqşünaslığı və Azərbaycanda hüquq elminin inkişafı dedikdə ilk növbədə şəriət və onun elmi sahələri olan Quranın təfsiri, kəlam, fiqh və hədislərin öyrənilməsi barədə elmlər, onlar haqqında yazılmış əsərlər, müsəlman hüququnun müxtəlif dövrlərdə tətbiq edilmə xüsusiyyətləri başa düşülür. Məlumdur ki, VII əsrdə Ərəbistanın Məkkə şəhərində Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən yaradılmış islam dini çox çəkmədən sivilizasiyanın mövcud olduğu ərazilərin əksəriyyətini öz əhatəsinə alıb həmin ərazilərdə yaşayan xalqları islamlaşdırdı. Artıq XI əsrdə islam dini İspaniyadan Mancuriyaya, İndoneziyadan Sibirə və Urala qədər olan geniş ərazidə hakim ideologiya idi.²³⁶

Başqa dinlər kimi islam da ilk növbədə öz dövrünün ictimai-iqtisadi şəraiti zəminində meydana gəlmiş, teokratik dövlətlərin yaranması tələbatına müvafiq olaraq təkalləhlığı təbliğ etməklə bütün ideoloji və ictimai münasibətləri bunun üzərində qurmuşdur. Müsəlman hüququ isə həmin əsas üzərində yaranmış ictimai münasibətləri tənzim edirdi.²³⁷

XV əsrdə mövcud olmuş Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvan dövlətlərində yaşayan əhali də ictimai münasibətləri müsəlman hüququnun qayda-qanunları əsasında nizama salırdı. Bu tələbatla müvafiq olaraq Azərbaycanda hüquqçular - Quranın təfsirçiləri, kəlamçılar, fəqihlər, mühəddislər yetişmiş,

²³⁵ İ.P. Petruşevski. XVI-XIX əsrin əvvəllərində..., səh.263-264.

²³⁶ E.Cəlilov. Göst. əsər, səh.44.

²³⁷ Yənə orada.

mövcud ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq əsərləri yazmış, hüququn və mədəniyyətin inkişafına böyük təsir etmişlər. E.Cəlilovun düzgün olaraq dediyi kimi, bu baxımdan orta əsr Azərbaycan hüququnu ümumi müsəlman hüququndan kənarda təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, onun inkişafını da müsəlman hüququ və islam dini ideologiyasının yaranması və inkişafından kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Orta əsr Azərbaycan hüququ, o cümlədən XV əsr hüququmuz da müsəlman hüququnun üzvi bir hissəsi olub mahiyyətə heç bir cəhətdən ondan fərqlənməmişdir.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir xalqın tarixi və mədəniyyəti öyrənilərkən onun ərazisində mövcud olmuş dövlətlər (bizim əhatə dairəmizdə Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Şirvanşahlar), dövrə müvafiq ictimai-iqtisadi münasibətlər və həmin münasibətləri tənzim edən hüquq normaları, üstqurum kimi həmin normaların bazisə münasibəti araşdırılır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış hüquqşünaslarının əsərləri həmin şəxslərin zəngin bir irs qoyub getmələrinə baxmayaraq bu günə qədər öyrənilməmiş qalır.

Müsəlman hüququnu tədqiq edərkən ilk növbədə islamın əsas mənbəyi və nəzəri əsası olan Quranda toplanmış hüquq normaları, həmin normaların sonralar müsəlman fəqihləri tərəfindən inkişaf etdirilməsi, ictimai münasibətlərin tənzim edilməsi üçün bu normalara yanaşılması, qiymətləndirilməsi zəruridir.

XV əsrdə Azərbaycanda islamın sünni qolu şiə qoluna nisbətən güclü idi. XVI əsrdən başlayaraq şiə qolu genişlənməyə və ətraf dövlətlərə də yayılmağa başladı.

Məlum olduğu kimi Qaraqoyunlular şiə, Ağqoyunlular və Şirvan əhli isə əsasən sünniməzhəb olmuşlar. Şiəlik və sünniliyin yan-yanı mövcud olduğu Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvan dövlətlərində göstərilən dövrdə heç bir ciddi dini ixtilaf zahirə çıxmamışdır.

XV əsrdə Azərbaycanda müsəlman hüququnu öyrənmək üçün həmin dövrdə hüququn ümumi inkişafını şərh etmək lazımdır.

Şəriət. Müsəlman hüququ ümumi şəkildə şəriət adlanan elmlər sisteminə toplanmışdır. Bu söz ərəb dilində «su içiləcək yerə gedər yol» mənasındadır, ümumiyyətlə isə islam dini qanununun, Allah əmrlərinin və ehkamlarının məcmusudur. E.Cəlilova görə, buna görə də şəriət sözü ilə hökm sözü bir növ eyniyyət təşkil edir.²³⁸

XV əsr feodal dövlətlərində qazi və müftilər tərəfindən düzgün çıxarılmış hökmə «şəridir» deyilirdi. Padşahların müəyyən hökm və fərmanlarında da şəriətə əsaslanır, şəriət ehkamlarına uyğun olmayan hallar kəskin tənqid edilir, əhalinin şeyx və imamların məsləhətləri ilə oturub-durmaları nəzərə çatdırılırdı. Şirvanşah

²³⁸ E.Cəlilov. Göst. əsər, səh.54.

Fərrux Yəsarın məlum sənədində (1474-cü il) Şirvan ölkəsinin Gəştəsfı və Salyan vilayətlərinin hakimi vəzifəsinə təyin olunan oğluna belə məsləhət verilir: «... həmin şəhər və vilayət sakinlərinin vəziyyətlərini ehtiyatla öyrənsin, əhalini narahat edən məsələləri axund və üləmalarla müzakirə etsin, ... əzəmətli seydilər, kərəmətli şeyxlər və xalq imamlarına izzət və ehtiram göstərsin, çünki onların şərəfətli vücudlarının mübarəkliyi və nurlu xatirələrinin köməyi olmadan yer üzərində zamanə əhlini nizam-intizamda saxlamaq mümkün deyildir.²³⁹». Bu sənəddə üləmalar «şəriət qanunlarının icraçıları» adlandırılmışdır.²⁴⁰

XV əsrdə şəriət hökmləri iki hüquqi şəxs tərəfindən verilir: mülki-siyasi hökmlər-hökmdar tərəfindən, ruhani hökmlər isə - şəriət icraçıları /seyid, qazi, axund və s./ tərəfindən.

Sünnilərdə şəriət hökmləri ibadət (Allah qarşısında qulluq), müamiliət (mülki-hüquq məsələləri) və üqubət (cəza) kimi üç qismə bölünmüşdür, şiələrdə isə ibadət (iki tərəfli hüquqi münasibətlər), itaət (təktərəfli hüquqi münasibətlər) və ehkam (digər hüquqi hökmlər) kimi digər 3 bölgüyə ayrılmışdır.²⁴¹

Fiqh sahəsində fəaliyyət göstərən üləmalar müctəhid adlanırdı. Müctəhidlər də üç dərəcəyə ayrılırdı: qanun yaradıcılığında, şəriətdə ictihad, məzhəbdə ictihad və müəyyən məsələlərin həllində ictihad müstəqilliyini özündə ehtiva edən müctəhidlər. Birinci dərəcəli müctəhidlər Quranı bütün cəhətlərdən şərh etməli və əzbər bilməli, bütün ehkamları, onun bölmələrini, hədisləri əzbər bilməklə onların Quran ehkamı ilə əlaqəsini və məzmununu dərinləndirib bilməli, şəxsiyyətcə təmiz və saf olmalı, bütün şəriət elmlərini bilməli idi. İkinci dərəcəli müctəhidlər mənsub olduqları mənsəbin və inamın ardıcılıqları olub həmin məzhəbi inkişaf etdirməli, qanunları əzbər bilməli, Quran və təfsirini mənimsəməli, onları şərh etməyi bacarmalı idilər. Üçüncü dərəcəli müctəhidlər isə qanunları və Quranı əzbər bilməklə yanaşı onları şərh etməyi bacarmalı, fitva vermək iqtidarında olmalı idilər. Fiqh elmi ilə məşğul olub bu üç ictihad dərəcəsinə çata bilməyən üləmalar isə təqlidçi-müqəllid adlanırdı.²⁴²

Bəhs olunan dövrdə, yəni XV əsrdə dünyəvi hakimlər (Qara Yusif, Cahanşah, Uzun Həsən, Fərrux Yəsar və b.) tərəfindən şəriət hökmlərinin fəaliyyətini dayandıran və ya dayandırmadan ictimai münasibətləri tənzim edən qanunlar verilməsi də adi hal olmuşdu. Vergilər yığım, dövlət idarəçiliyi sahəsində qanunlar çox vaxt dünyəvi hakimlər tərəfindən verilmiş bu barədə şəriət ehkamı sadəcə olaraq əxlaq yüksəldici xarakter kəsb etmişdir. Ümumiyyətlə isə dünyəvi hökmdarlar ruhani fəqihlərlə qarşı-qarşıya gəlməkdən çəkinmiş, bəziləri islam dini

²³⁹ M.X.Nemətova. Göst. məqalə, səh.70.

²⁴⁰ Yənə orada.

²⁴¹ E.Cəlilov. Göst. əsər, səh.56-57.

²⁴² Yənə orada, səh 57-58.

ilə yaxından bağlı olduğundan dinə qarşı çıxmıyaraq hətta onun qaydalarına daha çox yaxınlaşmağa çalışmış, hətta müəyyən hallarda islama uyğun olmayan vergiləri belə ləğv etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq müsəlman hüququ dövlətin siyasi, daxili idarəçilik, ticarət və maliyyə məsələlərinin həllində həlledici mövqe tuta bilməmiş, bu sahələrdə qanunvericilik dövlət orqanlarına, ilk növbədə hökmdara bağlı olmuşdur. Hüquqda bu ikiliyin - dövlətlərin verdiyi qanunların və fiqhın mövcudluğunun nəticəsidir ki, bütün islam dövlətlərində o cümlədən Azərbaycanda XV əsrdə şəriət qaziləri ilə yanaşı dövlət qaziləri (mülki qazilər) də olmuşdur.

Şəriətin elmi ehkamının müfəssəl sübutlarından bəhs edən elm fiqh elmidir. Fiqhin əsas vəzifəsi şəriət ehkamını tədqiq etməklə hüquq normaları yaratmaq, müsəlman hüququnu sistemləşdirmək və onların tətbiqinə şərait yaratmaqdır. Müsəlman hüququnun müəyyən etdiyi qaydaların əsası 5-dir: vücub (zərurətlər), nədub (həm zəruri, həm də qeyri-zəruri qaydalar), qəbahət (xoşagəlməz əməllərə görə qaydalar), hörmət və nifrət.²⁴³

Müsəlmanın hərəkətləri də 5 yerə bölünür: Vacib əməllər, buna fərz əməllər də deyilir, yəni namaz qılma, xüms və zəkat vermə; müstəhəb əməllər, yəni bəyənilən əməllər (həccə getmə, sədəqə vermə və s.); mübah əməllər, yəni edilməsinə görə nə mükafat, nə də cəza verilməyən əməllər, məsələn, ticarət əqdləri, müqavilələr bağlamaq və s.; məkruh əməllər, məsələn danışanda ədəbsiz sözlər işlətmə, ağsaqqallara qarşı etinasız olma və s.; haram əməllər - şəriətin cəzalandırdığı işlər, məsələn şərab içmə, adam öldürmə, zinakarlıq və s.²⁴⁴

İman şəriətin və islamın əsasıdır. İman iki yerə bölünür: etiqada iman; işlərə, əməllərə aid iman.

İmanın 6 şərti vardır: Allaha, onun mələklərinə, peyğəmbərliyə, kitablara, axirət gününə, xeyir və şərin Allahdan olmasına inam. İslamın özünün isə 5 şərti vardır: kəlməyi-şəhadət, gündə 5 dəfə namaz qılmaq, oruc tutmaq, ildə bir dəfə əmlakının zəkatını vermək, ömürdə bir dəfə həccə getmək. Bəzi fəqihlər cahadı da buraya əlavə etmişlər.²⁴⁵ Heç də təsadüfi deyil ki, böyük padşahlar, o cümlədən Əmir Teymur, İldırım Bayəzid, Uzun Həsən, Sultan Məhəmməd böyük hərbi yürüşlərə başlamazdan əvvəl həmin hərəkəti şəriət ilə əsaslandırır, qazilər və müftilər fitva verir və rəsmən cahad elan olunurdu.

Şəri hüquqa görə sübutun 8 növü vardır: sübutun həyatiliyi, elmiliyi, eşidilməli, görülməli olması, iradi olması, qadir adam tərəfindən edilməsi, danışılmalı olması və qanun qüdrətinə inam.²⁴⁶

²⁴³ E.Cəlilov. Göst. əsər, səh.61.

²⁴⁴ Yəni orada, səh.61-62.

²⁴⁵ Yəni orada, səh.62.

²⁴⁶ E.Cəlilov. Göst. əsər, səh.62.

Müsəlman hüququnun, yəni fiqhın 4 əsas kökü vardır: Quran, Sünnə, Qiyas, İcma. Bu mənbələrin tədqiqi ilə «Üsul əl-fiqh» elmi məşğul olur. Ümumiyyətlə fiqh elmi iki hissəyə ayrılır: 1.Üsul əl-fiqh və 2. Furu əl-fiqh. Birinci - müsəlman hüququnun köklərindən, ikinci isə onun budaqlarından, yəni konkret hüquq institutlarından bəhs edir. Üsul əl-fiqh müsəlman hüququnun qaynaqları olan Quran, Sünnə, Qiyas və İcmanı təhqiq etməklə onlarda olan normaların düzgünlüyünü və yeni normalar yaradılarkən əməl edilməli qayda və prinsipləri müəyyən edir. Fiqhin mənbələrindən Quran və Sünnə heç zaman mübahisə doğurmamış, bütün məzhəblər tərəfindən qəbul olunmuşdur. Digər iki mənbə isə bəzi məzhəblər tərəfindən ya qəbul olunmamış, yaxud da qeyd-şərtlə qəbul olunmuşdur.²⁴⁷

Furu əl-fiqh isə ibadətdən, təharətdən (ruhun təmizliyi və bədənin təmizliyi), namazdan, orucdan, zəkatdan, həccdən və bunların hüquq normalarından bəhs edən elmdir.²⁴⁸

Bu deyilənlərdən məlum olur ki, XV əsr Azərbaycan feodal dövlətləri başqa Yaxın və Orta Şərq ölkələrində mövcud olan dövlətlər kimi müsəlman hüququ ilə idarə olunmuşlar. Bəzi hökmdarlar tərəfindən müsəlman hüquqşünaslığı dəyərli əsərlər, o cümlədən hökm, fərman, vəqfnamə, dəsturül - əməllər, qanunnamələr ilə zənginləşdirilmişdir. Biz onlardan birinə - Uzun Həsən Ağqoyunlunun «Qanunnamə» adlanan qanunlar məcəlləsinə öz münasibətimizi bildirmək istərdik.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, bu «Qanunnamə» çox güman ki, dövrümüzədək gəlib çıxmamışdır.

İ.P.Petruşevski yazmışdır ki, Uzun Həsən əhalinin rəğbətini qazanmaqdan ötrü müxtəlif fərmanlar vermiş, «Qanunnamə», yaxud vergi işlərinin qanuniləşdirilməsi və tənzimlənməsi barədə kitab hazırlamışdı. O, «Şərəfnamə» əsərinə istinadən bildirir ki, XVI əsrin sonlarında da Azərbaycanda həmin «Qanunnamə»dən istifadə edilirdi, lakin Uzun Həsənin vəfatından sonra onun qanun kitabının müxtəlif maddələri pozulmağa başladı.²⁴⁹

«Qanunnamə» barədə O.Ə.Əfəndiyevin birinci monoqrafiyasında da müxtəsər məlumat vardır.²⁵⁰ «Azərbaycan Səfəvilər dövləti» kitabında isə yazılır: «Maraqlıdır ki, Uzun Həsənin qanunları Kiçik Asiyanın şərq vilayətlərində (onlar XVI əsrin əvvəlində Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olduqdan xeyli sonralar da) də feodal münasibətlərinin normaları olaraq qalırdı»²⁵¹.

Uzun Həsənin «Qanunnamə»si barədə Cəfər İbrahimov da məlumat verib yazır ki, mərkəzi hakimiyyəti və inzibati aparatı möhkəmləndirmək, vergi sistemini tənzimləmək və dövlət xəzinəsinə vergi toplanışını artırmaqdan ötrü irəli atılan ilk

²⁴⁷ Yəni orada, səh.63, 78, 80.

²⁴⁸ Yəni orada., səh. 135-159.

²⁴⁹ İ.P.Petruşevski. «Sbornik statey po istorii Azerbaydcanu» kitabı, səh.153.

²⁵⁰ O.Ə.Əfəndiyev. XVI əsrin əvvəlində..., səh.50-51.

²⁵¹ Yəni onun: Azərbaycan Səfəvilər dövləti..., səh. 200.

addım «Qanunnamə» adlı qanunlar məcmuəsinin hazırlanması oldu ki, orada vergilər və onların yığılması barədə maddələr olmuşdur. «Təəssüf ki, o qiymətli abidə dövrümüzə qədər gəlib çıxmadı, amma orta əsr tarixçiləri Xandəmirin, Yəhya Qəzvinin və Şərəf xan Bidlisinin həmin əsər haqqında verdikləri məlumat olduqca azdır» yazan C.İbrahimov öz kitabını sovet hakimiyyətinin tüğyan etdiyi bir zamanda yazdığı üçün Uzun Həsənin «Qanunnamə»sinə marksist-leninçi baxımdan yanaşmış, həmin Ağqoyunlu padşahının ölkədə apardığı islahatların elə bir əhəmiyyəti olmadığını bildirmişdir.²⁵² Amma, XVI əsrin sonunda yazıldığı tarixdən təxminən 120 il sonra da İraq, Fars və Azərbaycanda işlənməkdə olan Uzun Həsən qanunlarının kölgə altına salınması, təbii ki, obyektiv qiymət deyildir. Mənbələrin məlumatına görə, Uzun Həsən rəiyyətin qayğısına qalan bir padşah olmuşdur. Biz İ.P.Petruşevskiyə əsaslanıb yazmışıq ki, o «Qanunnamə» adlı bir sənəd hazırlamış, rəiyyətdən vergi yığılarkən feodal və dövlət məmurları tərəfindən sui-istifadə hallarının qarşısını ala bilmişdi.²⁵³ Uzun Həsənin qanunları Şərqi Anadoluda «Həsən padşah qanunu» adı ilə məşhur olmuş, oranı ələ keçirən Osmanlılar çox-çox sonralar da həmin qanunları oralarda tətbiq etmişlər. Bu fakt həmin vilayətlərə aid olan təhriir dəftərlərinə edilən qeydlərdə açıq-aşkar təsbit edilir. Kəmax, Ərzincan, Bayburd, Kəlkit, İspir şəhərlərinin h.917 və h.937-ci illərə aid (miladi 1511 və 1530 - Ş.F.) «müfəssəl təhriir və ovqaf dəftərləri»ndə «səbt olunan» qanunlar məhz Uzun Həsənin «Qanunnamə»sinə əsasən yazılmışdır» məlumatını verən Ş.Fərzəliyev habelə türk tədqiqatçısı Fəxrəddin Kırzioğlunun Türkiyə Baş Vəkalət arxivi sənədlərinə əsaslandığı məlumata istinad edərək bildirir ki, XV əsrin II yarısında Diyarbəkir vilayətində olduğu kimi, XVI əsrin I rübündə Ərzincan vilayətində yerli xalqın çoxdan bəri alışıdığı «bacü tamğa» vergiləri Uzun Həsəndən qalma «Həsən padşah yasaı»na əsasən toplanırdı. İlk Osmanlı təhriir dəftərində /h.924-m.1518/ yazılmışdır: «Məhsulati-qürre bər movcibi-qanuni Osmani və bacü tamğa bər mövcibi-Həsən padşah» («Şəhər və kəndlərdən yığılan vergilər Osmanlı qanunları, bac və tamğa isə Həsən padşah qanunları əsasında yığılırdı»).254

«Qanunnamə» barədə prof. Y.Mahmudlu da «Azərbaycan diplomatiyası» kitabında məlumat vermişdir. O, yazır: «...Uzun Həsən bir sıra islahatlar keçirdi. O, köçəri hərbiçilərə deyil, oturaq əhaliyə əsaslanmaq xətti götürdü. Cəmiyyəti yaşadan əsas istehsalçılar olan kəndlilərin, habelə sənətkarların vəziyyətini nisbətən yaxşılaşdırmaq və bununla da məhsuldar qüvvələrin canlanmasını təmin etmək məqsədilə xüsusi «Qanunnamə» hazırlatdı. Sonralar «Həsən padşahın qanunları» adı ilə məşhurlaşan, hətta bütün XVI əsr boyu qüvvədə qalan bu

²⁵² C.İbrahimov. XV əsrdə Azərbaycan ərazisində..., səh 39-40.

²⁵³ Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası..., səh.54.

²⁵⁴ Yəni orada. səh.54.

«Qanunnamə»yə əsasən kəndlilərdən alınacaq vergilər müəyyənləşdirildi və onların miqdarı dəqiqləşdirildi. Vergi yığımı nisbətən sistemə salındı. Vergiyığan məmurların özbaşınalığı azaldıldı. Kəndlilərin, sənətkarların vəziyyəti, müvəqqəti də olsa, yüngülləşdirildi. Nəticə etibarilə Uzun Həsənin qanunları ölkədə məhsuldar qüvvələri müəyyən dərəcədə canlandırdı; kəndli və sənətkarlardan alınan vergilərin birbaşa xəzinəyə axması təmin olundu. Dövlət iqtisadi cəhətdən xeyli qüvvətləndi».²⁵⁵

1996-cı ildə çap olunmuş "Azərbaycan tarixi" kitabının redaktoru və əsas müəlliflərindən biri olan professor Süleyman Əliyərli də Həsən bəy Ağqoyunlu və onun "Qanunnamə"si barədə müəyyən məlumat verib yazır: "Tarixi qaynaqlarda Uzun Həsən "Sultanül-adil Həsən xan", "Sultanül-qalib Həsən Padişah" adlandırılır. Daxili siyasətdə Uzun Həsən mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə, hərbi əyanların özbaşınalığına qanunla sədd qoyulmasına, xüsusilə rəiyyət üzərinə düşən vergi, ödənc və mükəlləfiyyətlərin azaldılıb nizama salınmasına çalışdı. Bu sonuncuların sayını aydınlaşdırmaq, vergi və ödənc toplayan əyanların və məmurların özbaşınalığına son qoymaq üçün Uzun Həsən ayrıca bir "Qanunnamə" buraxdı. XV-XVI yüzillərin yalnız vergi sisteminin deyil, dövlətin bütün iç işlərinin qaydaya salınmasında dəyərli rol oynadı". (Bax: Azərbaycan tarixi, 1998, səh.321).²⁵⁶

Uzun Həsən «Qanunnamə»sindəki qanunların mahiyyəti haqqında ümumi məlumatın olmasına baxmayaraq, həmin qanunların dəqiq hansı sahələrə aid olması məsələsi hələlik qəti şəkildə müəyyənləşməmişdir. Türk tədqiqatçısı Xəlil Yıncın fikrincə «Qanunnamə» osmanlılar zamanı şərq vilayətlərinin ərəzi və timar (torpaq - Ş.F.) qanunlarının əsası kimi Səfəvilərin də belə təşkilatlarının əsası olmuşdur. X.Yıncı görə onun qanunları «ərəzi təşkilatı və timarlı sipahilər (torpağa bağlı əsgərlər) barəsində idi».²⁵⁷

C.Vudsa görə «Uzun Həsənin «Qanunnamə»si ticari, mədəni, cəzayi və vergi yasaları» idi.²⁵⁸

XV əsrin bu məşhur qanunlar kitabı barədə ən müfəssəl məlumatı biz prof. A.K.Rzayevin «Azərbaycanda siyasi-hüquqi təlim tarixinə dair öçerklər» kitabında təsadüf edirik. A.K.Rzayev yazır: «XV əsrin hüquqi aktları içərisində Uzun Həsənin «Qanunları» mühüm yer tutur. Həmin qanunlar (1470-1477) təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin Ağqoyunlulara tabe olan ölkələrdə də tətbiq edilirdi. Çox təəssüf ki, o qanunlar dövrümüzədək gəlib çatmamışdır...

²⁵⁵ Y.Mahmudlu. Göst. əsər, səh.90.

²⁵⁶ Azərbaycan tarixi, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996, səh. 321.

²⁵⁷ İslam ensiklopediyası, I cild, səh.266.

²⁵⁸ C.Vuds. Göst. əsər səh.186-187.

Uzun Həsənin qanunları əsasən aqrar xarakter daşımışdır. Həmin qanunlarda feodal və kəndli torpaqlarından yığılası vergilərin miqdarı göstərilir, qanun pozulması hallarında veriləsi cəzalar öz əksini tapırdı.

Uzun Həsənin «Qanunnamə»sindən bir neçə misal:

1) «Yüksək saray» dəftərxanasının kitabında adları qeyd olunan və mülk sahiblərinin xidmətində olan kəndlilərin öz torpaqlarını tərk etmələri qadağan olunur.

2) Kəndlinin xidmətə gedəcəyi yer bir günlük məsafədən artıqsa o, xidmətinə gedəcəyi feodala töycü verməkdən azad edilir.

3) Kəndli yalnız işlədiyi torpağın əkin-biçini qurtardıqdan sonra oranı tərk edib başqa torpaq sahələrində xidmətə gedə bilər. Əgər o bu qanunu pozarsa, qanuna uyğun şəkildə öz sahibinə əlavə töycü verməlidir.

4) Torpaq sahəsini əkib-becərmədən sərbəst şəkildə başqa yerə köçən kəndli həmin torpağın becərilməsi üçün torpaq vergisi və töycü verməlidir.

5) Həddi-buluğa çatmış hər bir müsəlman olmayan şəxs xəzinəyə 25 ağca məbləğində işpənc vergisi ödəməlidir.*

6) Əgər kəndlinin mal-qarası başqa kəndlinin bostan və əkin sahəsinə zərər yetirərsə, mal-qara sahibi cəzaya - 5 dəfə qamçılanmağa və 5 ağca cəriməyə məruz qalmalıdır».²⁵⁹

A.K.Rzayev sonra yazır ki, Uzun Həsənin qanunları Azərbaycanda təxminən 85 il, yəni 1556-cı ilədək qüvvədə qaldı. 1556-cı ildə hakimiyyətə gələn Şah Təhmasib** yeni qanunlar kodeksi hazırladı. Adı «Dəsturül-əməli Şah Təhmasib» olan həmin qanunlar da, təəssüf ki, dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. A.K.Rzayev Şah Təhmasibin qanunlarının 1617-ci ilədək qüvvədə qaldığını bildirir.²⁶⁰

Uzun Həsənin «Qanunnamə»si haqqında dolğun məlumat verən tədqiqatçılardan biri də Ş.M.Mustafayevdir. Onun «Şərqi Anadolu: Ağqoyunludan Osmanlı imperiyasına doğru» adlanan dəyərli kitabında Şərqi Anadolunun hüquq təliminin səlcuq, monqol və postmonqol ənənələrinin yerli hüquq normaları ilə qarışığından ibarət olması vurğulanır və deyilir ki, həmin təlimin kodifikasiyası (qüvvədə olan qanunların sistemə salınması) XV əsrin 70-ci illərində Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Uzun Həsənin qanunvericilik fəaliyyətinin nəticəsində sonralar həmin regionun ilk Osmanlı əyalət hüquq qanunlarında (vilayət və sancmaq qanunnamələri) öz əksini tapmışdı. Osmanlı hüquq elmi bu yolla Uzun Həsənin

* Ağca XV əsrdə Azərbaycanda işlənən pul vahididir. 1 misqal gümüş, həmçinin 12 ağca pul 1 dirhəmə bərabər idi. İşpənc isə bostanlardan yığılan vergi olmuşdur. /Bax: A.K.Rzayev. Göst. əsər, səh.86/.

²⁵⁹ A.K.Rzayev. Göst. əsər, səh.86.

** Şah Təhmasib 1556-cı ildə yox, 1524-cü ildə hakimiyyətə gəlmişdir.

²⁶⁰ A.K.Rzayev. Göst.əsər,səh.86-87.

qanunvericiliyindən bəhrələnərək Şərqi Anadolu əyalətlərinin «yasa» adlanan qanunlarını hazırlamışdı».²⁶¹

Məlum olduğu kimi, Şərqi Anadolu torpaqları XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətinin qərb hissəsini əhatə edirdi. Uzun Həsənin qanunlar məcmuəsini təşkil edən «Qanunnamə» əsasında bu əsrin sonlarında və XVI əsrin I rübündə əhalidən yığılan vergilərin miqdarı və yığım qayda-qanunu müəyyən edildi, həmçinin tranzit karvan və daxili ticarətdən toplanan vergilər tənzimlənmiş oldu. Osmanlı dövləti tərəfindən Uzun Həsən qanunları əsasında hazırlanmış olan kənd və şəhər əhalisinə aid qanunların təhlili bizim dövrə qədər gəlib çatmayan Uzun Həsən «Qanunnamə»sinin əsas cəhətlərinin bərpası üçün son dərəcə gözəl imkan yaratmışdır.

Öz kitabının «Əlavələr» hissəsində «Uzun Həsənə aid olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin Osmanlı qanunları» başlığı altında 16 qanun dəftərinin rus dilinə tərcüməsini verən Ş.Mustafayev son dərəcə faydalı bir iş görmüş, həmin qanunları oxucu və tədqiqatçıların mütləq və tədqiqinə vermişdir. Bu Osmanlı qanunlarının əksəriyyəti aşağıdakı cümlələrlə başlayır: «1518 (924)-ci il. Həsən padşah «Qanunnamə»sinə əsasən tərtib olunmuşdur».²⁶² Yaxud, «1518 (924)-ci il Mardin vilayətinin müfəssəl «Qanunnamə»sinin kənd və şəhər məhsullarından vergi toplanmasını tənzimləyən bölməsi Osmanlı qanunu əsasında, lakin adı çəkilən şəhərdə bac və tamğa vergisinin yığılması isə... Həsən padşahın qanununa əsasən tərtib edilmişdir».²⁶³

Bu qanun dəftərlərini mütləq etdikdə məlum olur ki, 1516-1518-ci illərə aid Şərqi Anadolu kəndlərindən yığılan vergilər əsasən mövcud Osmanlı qanunları üzrə, Mardin, Xərput, Ərzincan, Kəmax, Bayburt və s. şəhərlərdən toplanan vergilər isə «Həsən padşah qanunları»na əsasən tənzimlənirdi. Amma 1540-cı ildə Sultan Süleyman Qanuninin əmri ilə bütün Şərqi Anadolu da tətbiq edilən Uzun Həsən dövrünün köhnə qanunları ləğv olundu və yalnız Rum (Osmanlı) qanunları qüvvəyə mindi və beləliklə də Şərqi Anadolunun osmanlaşmasının yeni mərhələsi başlandı.²⁶⁴ Bu xüsusda qeyd olunmalıdır ki, Osmanlı dövlətindən fərqli olaraq İranda XVIII əsrin əvvəlində də Səfəvi sarayının xəzinəsinə daxil olan vergilərin miqdarı Uzun Həsən tərəfindən yaradılan qanunlar əsasında həyata keçirilirdi.²⁶⁵

Gənc tədqiqatçı Mirafərim Seyidovun qənaətinə görə Uzun Həsənin "Qanunnamə"sinin müstəsna əhəmiyyəti onda idi ki, burada vergi və mükəlləffiyətlərin miqdarının dəqiqləşdirilməsi, vergi toplayanların zülm və özbaşınalığına son qoymaqla yanaşı, əhalinin dövlətə, hökmdara rəğbətini artırmış,

²⁶¹ Ş.Mustafayev. Göst.əsr,səh.5-6.

²⁶² Yənə orada, səh.149,152-159.

²⁶³ Ş.Mustafayev, Göst. səh.162.

²⁶⁴ Yənə orada, səh.141.

²⁶⁵ Yənə orada, səh.12.

vergi ödəyən təbəqələrin baş verə biləcək qiyamlarının qarşısını almaq məqsədi güdmüşdür. "Qanunnamə"də vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarı yüngülləşdirilməyə, hətta kəndli ailəsində ailə üzvlərinin ildə üç gün biyara işləməsi nəzərdə tutulsa da, bu məcmuə vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanılmasında feodal və dövlət məmurlarının qanundan kənara çıxmasının, hər hansı bir əlavə rüsum yığımlarının qarşısını aldı.

Nəticə etibarilə, ilk dəfə idi ki, 44 növ vergi, mükəlləfiyyət, həmçinin cərimələr haqqında qanunnamə verməklə Ağqoyunlu hökmdarı bu sahədə müəyyən qayda-qanun yaradılmasına nail ola bildi. Bu tədbir həm də ölkədə kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına təkan verdi, vergi verən təbəqənin həyat şəraitinin yaxşılaşmasına səbəb oldu. Təsədüfi deyildir ki, uzun müddət Osmanlı sultanları da Türkiyənin bir çox vilayətlərində tamğa və bac vergilərinin miqdarını həmin Qanunnamənin əsasında müəyyən edirdilər.» (Bax: Seyidov Mirafərim Nəzir oğlu. XV yüzillikdə Azərbaycanda dövlət və hüquq. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın əlyazma nüsxəsi, Səh. 95)

Beləliklə, fikrimizin yekunu kimi deyə bilərik ki, XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərində hüququn inkişafında əsas cəhətlər dövrün müsəlman hüququnun, həmçinin Uzun Həsənin əldə olmayan, lakin müəyyən maddələri məlum olan qanunları nəzərə alınmadan tədqiq edilə bilməz.

NƏTİCƏ

Orta əsrlərin, o cümlədən XV əsrin bu və ya digər dövlətlərinin quruluşunun öyrənilməsi təbii ki, Azərbaycan tarix və hüquq elmlərinin qarşısında olan son dərəcə mühüm və aktual bir problemdir, çünki bizim mövcud qanunlarımız illər boyu tərtib edilərkən, şübhəsiz, sabiq qanunların müsbət cəhətlərini özündə əks etdirmişdir.

XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin tarixinə həsr olunmuş onlarla elmi kitab və məqalə vardırısa da, dövrün Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin quruluşuna xüsusi həsr edilən tədqiqat əsəri hələlik yoxdur. Bu mövzunun hərtərəfli işlənməsi, bütövlükdə əhəmiyyətli bir tədqiqat işi kimi dəyərlənməlidir.

Bu dərs vəsaitində məlum yüzillikdəki feodal dövlətlərimizin siyasi quruluşunun, mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının, hərbi sistem və məhkəmə quruluşunun, əmlakın hüquqi vəziyyətinin, torpaq üzərində mülkiyyət formalarının, vergi və mükəlləfiyyətlərin, habelə hüququn inkişafının əsas cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bundan ötrü mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və hüquqşünaslıq cəhətdən dəyərli olan bir sıra mənbə və tədqiqat xarakterli əsərlərə müraciət edilmişdir. Habelə XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərinin mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyət mexanizminin öyrənilməsi ön plana

çəkilməmiş, idarəetmə orqanlarının təsnifatı verilmişdir. Şah, şahzadə, lələ, əmiri-divan, sədri-əzəm, vəkil, vəzir, hakim, dəruğə, möhrdar, pərvanəçi, mustovfi, münşiel məmalik və s. dövlət vəzifələrinin araşdırılması əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Əsərdə hərbi quruluş və məhkəmə sisteminə xüsusi diqqət yetirilmiş, döyüşçü dəstələri /çərik/, qoşunun müxtəlif cınahları araşdırılmaqla yanaşı hərbi rütbə sahiblərinin hüquq və səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Məhkəmə sisteminə gəldikdə isə deyə bilərik ki, Azərbaycanın XV əsrdə mövcud olmuş hər üç dövlətində məhkəmə sistemi təxminən eyni tərzdə təşəkkül tapmışdı və müsəlman hüququna əsaslanırdı. Təsbit edilmişdir ki, ümumiyyətlə müsəlman dövlətlərində dini hakimiyyət ilə dövlət hakimiyyəti bir-birindən ayrı deyildisə də, tədqiq olunan dövrdə dövlət hakimiyyəti XVI əsrə nisbətən güclü olmuşdur. Məsələn, müəyyən hökmlərin çıxarılması və cəzaların verilməsində əsas və qəti söz qazılərin deyil, hökmdarın olmuşdur, eləcə də məhkəmə hökmlərini adətən ilahiyyətçi hüquqşünaslar deyil, nüfuzlu feodallar, tayfa başçıları, yüksək rütbəli əmirlər icra etmişlər. XV əsrin hər üç dövlətində hərbi quruluş və məhkəmə sistemi özlərindən əvvəlki dövlətlərin təcrübə xüsusiyyətlərinə əsaslanmışdı.

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin iqtisadi quruluşlarının əsas xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə deməliyik ki, həmin quruluşların şəriət qanunları əsasında formalaşdığı və əmlakın hüquqi vəziyyətinin fiqh elminin tələbatına müvafiq olduğu nəzərə çatdırılmışdır.

Araşdırılan dövrdə müsəlman hüququna görə torpaq sahibliyinin 5 əsas növü olmuş (dövlət torpaqları, hakim sülalənin şəxsi mülkləri, müsəlman-ruhani idarələrinin ixtiyarına verilən vəqf torpaqları, xüsusi mülkiyyətdəki torpaqlar və kənd icmalarının mülkiyyəti olan torpaq sahələri), ərazidə iqta, soyurqal və tiyul institutları fəaliyyət göstərmişlər. Qeyd olunmuşdur ki, ölkədə divanın və feodalların nəfinə yığılan 30-dan artıq vergi növü mövcud olmuşdur. Bu vergi növləri Ağqoyunlu dövlətində çox, Qaraqoyunlularda nisbətən az, Şirvanşahlarda isə az tətbiq olunurdu.

Azərbaycan feodal dövlətlərində ictimai münasibətlər müsəlman hüququnun qayda-qanunları əsasında nizama salınırdı. Bu tələbata müvafiq olaraq Azərbaycanda hüquqçular - Quranın təfsirçiləri, kəlamçılar, fəqihlər, mühəddislər yetişmiş, mövcud ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi əsərlər yazılmışdır. Müsəlman hüququnu tədqiq edərkən ilk növbədə islamın mənbəyi və nəzəri əsası olan Quranda toplanmış hüquq normaları, həmin normaların sonralar müsəlman fəqihləri tərəfindən inkişaf etdirilməsi, adı çəkilən normalara ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üçün yanaşılması olduqca zəruridir.

Qeyd olunmalıdır ki, müsəlman hüququ ümumi şəkildə «şəriət» adlanan elmlər sisteminə toplanmışdı. XV əsrdə şəriət hökmləri iki hüquqi şəxs tərəfindən verilirdi: Mülki-siyasi hökmlər - hökmdar tərəfindən, ruhani hökmlər isə şəriət icraçıları tərəfindən verilirdi. Fiqh sahəsində fəaliyyət göstərən üləmalar isə «müctəhid» adlanırdı.

Bəhs olunan dövrdə dünyəvi hakimlər /Qara Yusif, Cahanşah, Uzun Həsən, Fərrux Yəsar və b./ tərəfindən şəriət hökmlərinin fəaliyyətini dayandıran və ya dayandırmadan ictimai münasibətləri tənzim edən qanunlar çıxarılması adi hal olmuşdu. Vergi yığılması və dövlət idarəçiliyi sahəsində qanunlar çox vaxt dünyəvi hakimlər tərəfindən verilmiş, bu barədə şəriət ehkamı sadəcə olaraq əxlaq yüksəldici xarakter kəsb etmişdir.

Bu deyilənlərdən məlum olur ki, XV əsr Azərbaycan feodal dövlətləri başqa Yaxın və Orta Şərq ölkələrində mövcud olan dövlətlər kimi müsəlman hüququ ilə idarə olunmuşlar. Bəzi hökmdarlar tərəfindən müsəlman hüquqşünaslığı dəyərli əsərlər, o cümlədən hökm, fərman, vəqfnamə, dəsturül-əməllər, qanunnamələr ilə zənginləşdirilmişdir ki, onlardan biri Uzun Həsənin «Qanunnamə»si olmuşdur.

Beləliklə, bir daha qeyd olunmalıdır ki, bizim tərəfimizdən qələmə alınan "XV əsrdə Azərbaycanda dövlət quruluşu" monoqrafiyası bu sahədə yazılan ilk böyük həcmli əsərdir və o, imkan daxilində Azərbaycanın Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar kimi mövcud feodal dövlətlərinin dövlət və hüquq tarixinə dair elmi cəhətdən əhəmiyyətli olan müddəalarla əsaslandırılmışdır.

GÖSTƏRİCİLƏR

Şəxs adları

Şahin Fazil Fərzəlibəyli - 11, 16, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 43, 44, 45, 51, 56, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 67,68,73,79,80,81,82,83,93

Ullusunu - 5

Kuruş - 6

Strabon - 7

Ptolomey - 7

Cavanşir - 7

Varaz Tiridat - 8

İqrar Əliyev - 11

Solmaz Qaşqay -11

Vaqif Piriyeu - 11, 65

Seyidağa Onulluhi - 11,12,16,21, 28, 32, 37, 46, 47

Cəfər İbrahimov -11,17,18,29,92

Yaqub Mahmudlu - 11,12,16,94

Məşədxanım Nemətova - 12,16,21,48,49, 82, 88

İ.P.Petruşevski - 12,17,18, 37, 79, 82, 84, 85,92,93

C.Vuds - 12,95

A.K.Rzayev - 12,13,16,96

Q.M.Kərimov- 12,13,16

E.Cəlilov - 12,13, 69, 70,71, 72,75,76, 86,87,88,89, 90, 91

Oqtay Əfəndiyev - 12, 21, 77, 80, 81, 84, 92
 Sara Aşurbəyli - 12, 13, 48
 Sibel Özbudun - 12
 Şükufə Məmmədova - 13
 Şahin Mustafayev - 13, 96, 97
 Əbubəkr Tehrani /Tihrani/ - 13, 21, 32, 34, 36, 43, 46
 Uzun Həsən Ağqoyunlu - 13, 14, 15, 16, 20, 21, 23, 27, 28, 31, 36, 40, 43, 44, 48, 49, 51, 61,
 Qazi Əhməd Qumi - 13
 Rəhilə Şükürova - 13
 Baysunqur Ağqoyunlu - 14, 28, 31, 36, 40
 Fərrux Yəsər - 14, 21, 26, 49, 69, 82, 88, 89, 101
 Cahangir Mirzə/Uzun Həsənin qardaşı/ - 14, 15
 Saray xatun - 14
 Cahanşah Qaraqoyunlu - 14, 15, 25, 32, 38, 42, 43, 46, 49, 58, 62, 74,
 Əhməd Ağqoyunlu/Uzun Həsənin nəvəsi Gödək Əhməd/ - 15, 36, 83, 84
 Əmir Teymur - 17, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 38, 39, 49, 50, 59, 60, 61, 65, 69, 70, 90
 Qara Yusif Qaraqoyunlu - 19, 20, 21, 23, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 49, 50, 58, 68, 69, 89, 101
 Sultan Əhməd Cəlairi - 19, 20, 31, 50
 Qara Məhəmməd Qaraqoyunlu - 19
 Pırbudaq Qaraqoyunlu - 20, 28, 34, 46, 66
 Fəruq Sümer - 20
 Qara Osman Ağqoyunlu - 20, 23, 73
 Sultan Murad /Osmanlı hökmdarı/ - 20
 İbrahim /şirvanşah/ - 21, 26, 37, 49, 58
 Həsən bəy Rumlu - 21, 26, 28, 29, 31, 36, 37, 40, 42, 44, 45, 58, 67
 Ənuşirəvan - 21
 Əmər/xəlifə/ - 22
 Hinduşah Naxçıvani - 22
 Qara İsgəndər Qaraqoyunlu - 23, 34, 37, 49
 Sultan Yaqub Ağqoyunlu - 26, 32, 40, 46, 49, 62, 66, 79, 83, 85
 Sultan İldırım Bayazid - 26, 90
 Tofiq Nəcəfli - 26
 Şərəfəddin Əli Yəzdi - 27, 59
 Uğurlu Məhəmməd Ağqoyunlu - 28, 52, 62
 Məhəmmədi Mirzə Qaraqoyunlu - 28
 Lələ Məhəmməd /Məhəmmədi Mirzənin lələsi/ - 28
 Lələ Səfərşah /Məhəmmədi Mirzənin lələsi/ - 28
 Əmir Qara /Pırbudaq Qaraqoyunlunun atası/ - 28

Sufi Xəlil - 28, 31, 35, 39, 41, 55, 62
 Budaq Qəzvini - 39, 83
 Bəstam Cagirlu - 30, 32, 33, 81
 Əmir Qaraman - 30
 Taş bəy Mosullu - 31
 Sultan Əbu Səid /teymuri hökmdarı/ - 31, 73, 78
 Süleyman bəy Bicən - 31, 32, 36
 Şah İsmayıl - 31, 55, 63
 Şahəli bəy Pornak - 31, 62
 Murtuzaqulu xan Pornak - 31
 Həsən bəy Şüküroğlu Pornak - 31
 Rüstəm Ağqoyunlu - 31, 36, 49, 80
 Fərrux bəy Pornak - 31
 Xəlil Yınanc - 32, 94
 Bayandur bəy Ağqoyunlu - 32
 Sultan Xəlil Ağqoyunlu - 32, 47, 55, 56, 65, 66
 V.F.Minorski - 33, 47, 56, 57, 87
 Bayandur Cagirlu - 34
 Əbülfət bəy Cagirlu - 33
 Şeyx Nəcməddin Məsud - 35
 Sultan Məhəmməd Fateh - 36, 52, 55, 61, 90
 Eybə Sultan - 36, 54
 Qasım bəy Pornak - 36
 Sultan Murad /Uzun Həsənin nəvəsi/ - 36, 44, 55
 Əlvənd Mirzə /Uzun Həsənin nəvəsi/ - 36, 43, 55
 Məhəmmədi Mirzə /Uzun Həsənin nəvəsi/ - 36, 41, 42, 43
 Lətif bəy - 36
 Qiyasəddin Xandəmir - 36, 40, 42, 92
 İskəndər bəy Münşi Türkman - 36
 Şah İmadəddin Salman Deyləmi /Sultan Xəlil Ağqoyunlunun vəziri/ - 36
 Qazi Bayazid /Şirvanşah I İbrahimın vəziri/ - 38
 Seyid Mahmud /Qara İskəndər Qaraqoyunlunun vəziri/ - 38
 Həsənəli Qaraqoyunlu /Cahanşahın oğlu/ - 37, 38, 74
 Xacə Şəmsəddin /Həsənəli Qaraqoyunlunun vəziri/ - 38, 39
 Fəzlullah Xunci /Xunəci/ - 38, 40, 41, 46, 56
 Arayəş bəyim /Qara İskəndər Qaraqoyunlunun qızı/ - 38
 Ələddin Sədiq Kəcəci /Arayəş bəyimin vəziri/ - 38
 Şeyx Məhəmməd Kəcəci /Baysunqur Ağqoyunlunun vəziri/ - 38
 Mirzə bəy Cunabadi /Gunabadi/ - 40
 Qazi İsa /Uzun Həsənin sədri/ - 40, 41, 46, 73
 Abdulla /Məhəmmədi Mirzə Ağqoyunlunun lələsi/ - 42

Xacə Mahmud Heydər /İsfahan hakimi/ - 43
 Yadigar Məhəmməd /teymuri şahzadəsi/ - 43
 Pəhlivan Şahi /darüğə/ - 45
 Qazi bəy /Şirvan şahzadəsi/ - 45
 Əbülfəttah bəy /Bakı qalasının darüğəsi/ - 45
 Şeyx Əli Pornak /möhrdar/ - 45, 56, 61
 İbrahim bəy Pərvanəçi - 46
 Əmir Cəlaləddin Qutlu bəy /pərvanəçi/ - 46
 Cəlaləddin Həsənəli bəy /pərvanəçi/ - 46
 Şükrulla /Ağqoyunlu mustovfisi, Qazi İsanın babası/ - 47
 Əli bəy Ağqoyunlu /Uzun Həsənin atası/ - 48
 Məhəmməd Xəzinədar - 48
 Məhəmməd Bukavul - 48
 Əli Şirəçi - 48
 B.Dorn - 48
 Mehdi bəy /maliyyə məşvərətçisi/ - 48
 Şamxal Sultan Məhəmməd Qazi bəy /Şirvanşah Fərrux Yəsərin oğlu/ - 48, 52
 Xəlilullah /şirvanşah/ - 59
 Şahrux /teymuri hökmdarı/ - 51
 Katerino Zeno - 52, 57
 Cozafa Barbaro - 52, 54
 Amrozio Kontarini - 54
 H.Zərinəzadə - 54, 55
 Ə.Dəhxoda - 55
 Ə.Müntəzirsahib - 55
 Osman Miranşahi /Ağqoyunlu əmiri/ - 55
 Qara Piri Qacar /səfəvi əmiri/ - 55
 Həsənəli ibn Şeyx Əli Möhrdar /muçi əmiri/ - 56
 Hüseyn bəy Qaramani /muçi əmiri/ - 56
 Seydi Əhməd bəy Pornak /muçi əmiri/ - 56
 Şahməhəmməd bəy Duxarlu /muçi əmiri/ - 56, 61, 66
 Ç.N.Seddon-56,67
 Saru Pirə - 57
 Şəmsəddin Əli /Şəki hakimi/ - 59
 Kustandil /Konstantin/ - 59
 Gavur İshaq /Ağqoyunlu əmiri/ - 62
 Zeynal Mirzə /Uzun Həsənin oğlu/ - 62
 Bayandur bəy Təvaçi /Ağqoyunlu əmiri/ - 62
 İbrahimşah bəy - 62
 Pır Əhməd Qaramani /Ağqoyunlu əmiri/ - 62
 Məhəmməd bəy /Ağqoyunlu əmiri/ - 62

Süleyman bəy /Ağqoyunlu əmiri/ - 62
 Əli Paşa /Ağqoyunlu əmiri/ - 62
 Məhəmməd Bəkir Mirzə /teymuri şahzadəsi/ - 62
 Zeynal Mirzə /teymuri şahzadəsi/ - 62
 Müzəffər Mirzə /teymuri şahzadəsi/ - 62
 Hacı bəy /Ağqoyunlu əmiri/ - 62
 Rüstəm bəy /Ağqoyunlu əmiri/ - 62
 Əli bəy Ağacəri /Cahanşahın böyük əmiri/ - 62
 I Şah Təhmasib - 63, 96
 Musa bəy /vərsaq tayfa əmiri/ - 63
 Həsən Xəlifə /vərsaq tayfa əmiri/ - 63
 Dürhəsən Xəlifə /vərsaq tayfa əmiri/ - 63
 Mustafa bəy /vərsaq tayfa əmiri/ - 64
 Bayazid Cagirlu /Cahanşahın əmiri, Bəstam Cagirlunun qardaşı/ - 63
 Əbül-fəth bəy Cagirlu /Bayazid Cagirlunun qardaşı/ - 63
 Yusif bəy ibn Xurşid bəy Təvaçi - 66
 Məhəmməd Əlişir /Pirbudaq Qaraqoyunlunun təvaçisi/ - 66
 Xəlil /Uzun Həsənin təvaçisi/ - 66
 Qara Məlik /Sultan Xəlil Ağqoyunlunun təvaçisi/ - 66
 Pir Məhəmməd /Cahanşahın təvaçisi/ - 67
 Seyid Əhməd Tuqaçi - 67
 Pirəli bəy Şahnisbi /Uzun Həsənin qəçərçisi/ - 67
 Qasım Əmiraxur - 68
 Çingiz xan - 69
 Əbülqasim Hilli - 72
 Qara Bayazid /Şirvanşah Xəlilullahın qazisi/ - 73
 Qazi Bühranəddin /şair, hökmdar/ - 73
 Əlaəddin Əli/Ağqoyunlu qaziyi-əskəri/ - 73
 Sultan Əbu Yusif/Cahanşahın oğlu/ - 79
 Şeyx Səfiəddin Səfəvi - 79
 Qazan xan - 79
 K.S.Ləmbton - 81
 İskəndər bəy Əfşar - 83
 Qasım bəy Ağqoyunlu - 85
 Məhəmməd peyğəmbər - 86
 Yəhya Qəzvini - 92
 Şərəf xan Bidlisi - 92
 Fəxrəddin Kırzıoğlu - 93
 Süleyman Əliyarlı - 94
 Mirafərim Seyidov – 98

İstilahlar

Qaraqoyunlu - 4,5,11,13,14,15,17,18,19,20, 21...
Ağqoyunlu - 4,5, 11,12,13,14,15,16,17,18,19,20, 21...
Şirvanşahlar - 4,5,11,12,13,14,15,17,19, 21,22...
Azat /feodal hakim/ - 7
Şinakan /kəndli/ - 7
Naharar /vali/ - 7
Qaxnamak /hüquqi sənəd/ - 7
Arşaqi sülaləsi - 7
Mihranilər /Mehranilər/ - 7, 8
Hazarapet /minbaşı/ - 7
Hramanatar /baş vəzir/ - 7
Sparapet /baş komandan/ - 7
Sasanilər - 8
Şəhriyar /şəhər sahibi/ - 8
Payqospan /ətraf əyalətləri qoruyan şəxs/ - 8
Kahin - 8
Katib - 8
Amargar /məmur/ - 8
Dəstgird /feodal torpaq mülkiyyəti növü/ - 8
Xvastaq /feodal torpaq mülkiyyəti növü/ - 8
Zərdüştilik - 8
Məlik /mülk sahibi, hakim/ - 9, 35, 36
Amil /xəzinə məmuru/ - 8
Əmir - 9,25,29, 51
İqta - 9,11,78,79,80,81
Mülk - 9, 11,77
Vəqf - 9, 10, 11,78,79
İcma - 9
Sacilər - 9
Haşimi əmirliyi - 9
Salarilər-9
Rəvvadilər - 9
Atabəylər dövləti - 9
Vəzir - 9,10,23, 36, 37,38,44
Atabəy - 9, 28
Divanxana - 9
Hacib /hökmdarın şəxsi xadimi/ - 9
Mustovfiəl-məmalik - 9, 10
Vali - 9

Hülakular - 9,10
 Çobanilər - 9
 Cəlarilər - 9,15,19,20,22
 Qurultay /dövlətin ali orqanı/ -10,18
 Elxan /dövlət başçısı/ - 10
 Əmirül-üməra - 10, 23,29, 30, 31, 32, 63
 Naib - 10
 İnaq - 10
 Bukavul /aşxana rəisi/ - 10, 45
 Təvaçi /hərbi qüvvə toplayan böyük əmir/ - 10, 61, 65, 66
 Yasovul - 10
 Bəlarquçi - 10
 Bəxşi - 10
 Tümen -10
 Divan - 10,11,22,23, 25,37,44,58
 Bitikçi - 10
 Münşiel-məmalik - 10, 46, 47
 Nazir /xəzinə məmuru/ -10
 Xazin /xəzinə məmuru/ - 10
 Hekəməl-məmalik /dövlət arbitrajı/ - 10
 Bayerat divanı - 10
 İmarət divanı - 10
 Məsas divanı - 10
 Qazi - 10, 23, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 88, 90
 Hakim - 10, 42, 43
 İsfəhsalar - 10
 Mütəsərrif - 10
 Şəhnə -10
 Qələmi - 10
 Mütəənnən - 10
 Mühəssil -10, 82
 Müəddil -10
 Mütətiə - 10
 Divanı /dövlət torpağı/ -11
 Xass, xassə /xüsusi torpaq mülkiyyəti/ - 11
 İncu - 11
 Cəmaəti /torpaq mülkiyyəti/ - 11
 Xərac - 11
 Bac - 11
 Qorçur -11
 Təmğə - 11

İxracat -11
 Əvariz - 11
 Bağbaşı - 11
 Elxanilər - 15,22
 Səfəvilər - 17,22
 Dərbəndilər - 17
 Əməvilər - 22
 Abbasilər - 22
 Eldəgəzlər - 22, 23, 25, 26, 35
 Bəylərbəyi - 23
 Yivə /qaraqoyunlu tayfası/ - 26
 Barani, baranlı /qaraqoyunlu tayfası/ - 26, 50
 Sədlü /qaraqoyunlu tayfası/ - 26, 50
 Bayburtlu /qaraqoyunlu tayfası/ - 26
 Vərsaq /qaraqoyunlu tayfası/ - 26, 63, 64
 Oxlu /qaraqoyunlu tayfası/ - 26, 63, 64
 Qaracadağlı /qaraqoyunlu tayfası/ - 26
 Baharlı /qaraqoyunlu tayfası/ - 26, 63
 Qaramanlı /qaraqoyunlu tayfası/ - 26, 63
 Əlpavut /qaraqoyunlu tayfası/ - 26, 63
 Cəgırlü /qaraqoyunlu tayfası/ - 26, 63
 Həcılı /qaraqoyunlu tayfası/ - 26
 Ağacəri /qaraqoyunlu tayfası/ - 26
 Bayramlı /qaraqoyunlu tayfası/ - 26
 Dügər, düğərli /qaraqoyunlu tayfası/ - 26
 Bayandur, bayanduri /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 50
 Əfşar /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Bozçulu /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Bayat /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 63
 Qacar /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Çəpəni /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 63
 Əmirli /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Əhmədli /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Şamlı /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 64
 Mosullu /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 31, 63
 Xunuslu /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Pornak /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 31, 63
 Bəgdeli /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Ərəbgırlı /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 63
 Eynallı /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Bıcnlı, bıcn /ağqoyunlu tayfası/ - 26

Heydərli /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Təkəli /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Tabanlı /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Dührli /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Ördəklü /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Çavundur /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Rumlü /ağqoyunlu tayfası/ - 26
 Türkmən /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 55
 Şixavənd /ağqoyunlu tayfası/ - 26, 63
 Şahzadə - 27, 44
 Lələ - 28,42
 Əmirdivan /sahib divan, divanbəyi/ - 32, 37
 Vəkil - 35, 36, 37, 39, 45
 Baş vəzir /etimadüd-dövlə/ - 36, 37
 Sədr - 39,44
 Kutval - 43
 Daruğə - 43
 Möhrdar - 45
 Mustovfi /maliyyə məmuru/ - 46, 47
 Eşikağası - 46
 Qapıçı - 46
 Pərvanəçi /saray katibi/ - 46, 47
 Xəzinədar - 46, 48
 Mehmandar - 46
 Çəşnigər yaxud bukavul /aşxana rəisi/ - 46, 48, 67 Quşçu /ov quşlarına nəzarət edən məmur/ - 46
 Məşəldar - 46
 Şirəçi yaxud ayaqçı /saray üçün şərab və şərbət tədarükündə məsul şəxs/ - 46, 48
 Fərraş - 46
 Cərrah - 46
 Süfrəçi - 46
 Vəzir - 50
 Boy bəyləri /bayanduri bəyləri/ - 50
 Boy nöqərləri /bayanduri əskərləri/ - 50
 Çərik /hərbi dəstə/ - 51
 Qibtəul /kiçik rütbəli qoşun başçısı/ - 51
 Puşandar /ağır silahlı süvari qoşun/ - 51
 Tirkəşbənd /oxatan əskər/ - 52
 Çərxçi /çərxçigəri/ - 53, 56, 57, 58
 Çərxçibaşı - 53, 57
 Çərx /silah/ - 53

Muçi/hərbici/ - 57, 58
 Münqəlay, mənqəlay, pişdar /qoşunun ön hissəsi/ - 57, 59, 62
 Qulluqçu /hərbi xidmətçi/ - 58
 Qurxanə /silah ambarı/ - 58
 Kəcim /döyüş libası/ - 58
 Surən /əskərlərin nərəsi/ - 58
 Nəfir /şeypur/ - 58
 Qəbrəqə /böyük nağara/ - 58
 Kəranay /uzun zurna/ - 58
 Tərh /ehtiyat qoşun/ - 58
 İstimələtnamə /cəlbedici məktub, nəvaziş naməsi/ - 58
 Yasaq /əskər yığımı/ - 58, 60
 Cəvanğar /qoşunun, ordunun sol qolu/ - 59, 61
 Bəranğar /sağ qolu/ - 59, 61
 Qul /mərkəz/ - 59
 Hiravul /ön dəstə/ - 59
 Çapavul /qoşun növü/ - 59
 Şiqavul /qoşun növü/ - 59
 Qarovul /kəşfiyyatçı/ - 61
 Zəbangiri /dil tutmaq/ - 61
 Əmirə-bozorg, əmirə-mötəbər /böyük əmir/ - 63, 64, 67
 Əmirə-kuçək, əmirə-ordu /kiçik əmir/ - 63, 64 Qorçi /şah qoruyucusu/ - 65
 Qorçibaşı - 65
 Tugaçi /xəbər aparan, mühüm tapşırıqlar icraçısı/ - 67
 Qəcərçi /axtarış aparan/ - 68
 Nəqbəçi /lağım atan/ - 68
 Əmiraxur - 68, 69
 Yasa /qanunlar məcəlləsi/ - 69
 Qaziye-islam /şəriət qazisi/ - 70
 Qaziye-əcrim /mülki işlər qazisi/ - 70
 Fiqh /şəriət qanunçuluğu/ - 70, 71, 72, 73, 76, 90, 91, 92,102
 Qaziye-əskər - 73
 Əraziye-divani - 77
 Əraziye-xassə /dövlət torpaqları/ - 77
 Əraziye-movqufat /vəqf torpaqları/ - 77
 Cəmaətiye-deh /kənd icma torpaqları/ - 77
 Divane-məmalik /torpaq idarəsi/ - 77
 Divane-xassə /torpaq idarəsi/ - 77
 Soyurqal - 79,80, 81,82,83
 Tiyl-79,81,82,83
 Ehkame-soyurqal /soyurqal hökmü/ - 79

Nişane-soyurqal /soyurqal sənədi/ - 79

Tiyuldar-81

Malcehat - 82, 83

İxracat – 82,83

Şiltaqat - 82

Əvarizat - 82

Ələfə - 82, 83

Ülufə - 82, 83

Qonalqa - 82,83

Ulaq - 82

Ülam - 82

Biyar/bigar/ - 82

Savəri - 82, 84

Pişkeş - 82

Səلامي - 82

Eydi - 82

Novruzı - 82

Şilənbəha - 82

Rəsməl-möhr - 82

Rüsume-daruğəgi - 82

Rüsume-kəlantəri - 82

Rəsməl-vozəra - 82

Düşüllük - 82

Mirabi - 82, 84

Dəhyeke-mustovfiyan - 82, 84

Dəhyeke-soyurqal - 82, 84

Dəhyeke-rəiyyəti - 82

Xırmanbəhrə - 82

Çuvallıq - 82,84

Çərik /vergi növü/ - 82

Cizyə - 82

Tərx - 82

Çıraqlıq - 82

Məvaşi - 82

Mərai - 82

Sərşümar - 82

Bəhaye-morğ - 82

Sorqu - 82

Ximə - 82

Kəndəlik - 82, 84

Bayramlıq - 84

Axund - 88
İbadət /Allaha xidmət/ - 88
Müamirlət /mülki hüquq məsələləri/ - 88
Üqubət /cəza/ - 88
Üsuləl-fiqh /fiqhın bir hissəsi/ - 91
Füruəl-fiqh /fiqhın digər hissəsi/ - 91
"Qanunnamə" qanunlar məcəlləsi - 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 101

Cöğrafi adlar

Azərbaycan – 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22.
Şirvan - 1, 11, 17, 20, 21, 23, 26, 36, 50, 58
Ön Asiya - 5
Amaday - 5
Gizilbunda - 5
Zigertu - 6
Mada - 6, 7
Manna - 6
Urmiyə - 6
İzirtu - 6
Atropatena - 7
Albaniya - 7, 8, 9
Sarmatiya - 8
Kaspi dənizi - 8
Adurbadagan - 9
Dərbənd - 10, 14
Sünik - 10
Arsax-Xaçın - 10, 11
Şəki - 10, 18
İran - 10, 16, 20, 52, 67
Amerika - 14
Türkiyə - 15, 95
Təbriz - 15, 20, 26, 32, 33, 37, 39, 47, 66, 67, 74, 80
Kürdüstan - 15
İraqe-Ərəb - 15, 51
İraqe-Əcəm - 15, 51
Xorasan - 15, 44, 70, 51
Qarabağ - 15, 42, 59
Gəncə - 15
Şəmkir - 15
Kür - 15

Mərkəzi Asiya - 18, 19
Kiçik Asiya - 18, 19, 93
Yaxın Şərq - 18, 19
Orta Şərq - 18, 19
Dəməşq - 19
Mavəənnəhr - 20
İstanbul - 20
Dunay - 22
Moldova - 22
Volaxiya - 22
Rumıniya - 22
Buxarest - 22
Krayevo - 22
Yassi - 22
Şamaxı - 25
Bərdə - 26
Bağdad - 31, 34, 40
Məşhəd - 31
Muğan - 31, 58, 81
Qaracadağ - 31
Əlincə - 34
Kirman - 36
Şiraz - 36, 46
İraq - 37, 43
Qaraağac - 41
İsfahan - 43, 44
Bakı - 45
Kabul - 45
Ərciş - 47
Qafqaz - 48
Salyan - 48, 49, 88
Gəştasfi - 48, 88
Mahmudabad - 48, 82
Gilan - 49, 50
Mazandaran - 69, 50
Sivas - 50
Gürcüstan - 50, 59, 80
Turan - 50
Rum - 50, 55
Məğrib - 50
Şam - 50

Misir - 50
Fars - 50, 93
Dəşti-Cete - 50
Dəşti-Qıpçaq - 50
Xarəzm - 50
Xütən - 50
Babilistan - 50
Baxtərzəmin - 50
Hindistan - 50
Venesiya - 51
Otluqbeli - 52, 61
Tehran - 52
Çaldıran - 57
Baroda - 56
Başkənd - 61
Qaraman - 63
Naxçıvan - 64
Muş - 66
Diyarbəkr - 79, 93
Quxbir /çay/ - 67
Nəsibin - 68
Mardin - 68, 96, 97
Ərdəbil - 81
Sultaniyyə - 81
Abşeron - 82
Ərəbistan - 86, 93
Məkkə - 86
İspaniya - 86
Mancuriya - 86
İndoneziya - 86
Sibir - 86
Ural - 86
Anadolu - 93, 96, 97
Kəmax - 93, 97
Bayburt - 93, 97
Kəlkit - 93
İspir - 93
Ərzincan – 97

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən

Giriş

I fəsil: Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin siyasi quruluşu:

1. Mərkəzi və yerli idarəetmə orqanları (dövlət başçıları, idarəetmə orqanlarının təsnifatı).
2. Hərbi quruluş və məhkəmə sistemi

II fəsil: Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin iqtisadi quruluşunun əsas xüsusiyyətləri (əmlakın hüquqi vəziyyəti, torpaq üzərində mülkiyyət formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər)

III fəsil: XV əsr Azərbaycan feodal dövlətlərində hüququn inkişafında əsas cəhətlər (müsəlman hüququ, Uzun Həsən Ağqoyunlunun "Qanunnamə"si)

Nəticə

Göstəricilər:

Şəxs adları

İstilahlar

Coğrafi adlar

Naşir: Babək Təhmasibi
Korrektor: Nazilə Fazil
Texniki redaktor: İlhamə Hacıyeva
Dizayner: Fəxri Nəsirov

Şahin Fazil Fərzəlibəyli.

**XV əsr Azərbaycan
dövlətlərinin quruluşu**

Çapa imzalanmışdır: 12.05-2003.
Formatı: 16x84 1/16 Tirajı: 500 ədəd
Sifariş № 11. Həcmi: 7,5 çap vərəqi

"Elnur-P" mətbəəsi.